

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

Noten

Noten bij Inleiding

- 1 Algemeen Handelsblad, 23 mei 1947, 'Moreele veroordeling'.
- 2 Trouw, 27 mei 1947, 'Traditie De Geer'.
- 3 J. Hoek, *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955* (Alphen aan den Rijn 1979), p. 186-190.
- 4 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980), p. 101 en 114.
- 5 Biografisch Woordenboek van Nederland, deel III, p. 181.
- 6 J.J. van der Horst, *Onze premiers (1901-2002): hun weg naar de top* (Amsterdam 2007), p. 127-140.
- 7 NRC, 1 juni 2007, 'Deze mannen waren niet gek'.
- 8 D. Hans, *Algemeen Weekblad De Middenstandsbond*, 6 februari 1920, p. 143.
- 9 H. van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007), p. 499.
- 10 Idem, p. 496.
- 11 Idem, p. 499.
- 12 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 (Den Haag 1949), deel 2C, p. 78. Zie ook G.J. Lammers, *De kroon en kabinetformaties* (IJmuiden 1952), p. 122.

Noten bij 1 Familie van adel

- 1 C. Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat', in: J. Aalbers en M.R. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel 1987), p. 133. In zijn boek *Om de eer van de familie* beschrijft Schmidt de sociale en economische ontwikkeling van de familie Teding van Berkhout van begin zestiende eeuw tot aan de twintigste eeuw.
- 2 Gesprekken, met Lodewijk de Geer op 18 september 2006 en met Dirk Jan de Geer op 29 juli 2006.
- 3 K. Zandvliet (red.), *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam 2006).
- 4 Centraal Bureau voor Genealogie, *Nederlands Adelsboek* (Den Haag 1996-1997).
- 5 *Jaarboek van den Nederlandschen Adel*, vijfde jaargang, 1893, Oisterwijk, Genealogisch en Heraldisch archief.
- 6 In de Waalse kerk hangt nog een schilderij van de vader van Louis en in de Augustijnerkerk in Dordrecht is bij het familiegraf in 1861 een gedenksteen aangebracht van Louis de Geer van Gaillermont.
- 7 A. Romein-Verschoor en J. Romein, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1979), p. 285-306. Al heel snel maakte hij naast de kanonnen ook andere legeronderdelen zoals kogels, geweren, harnassen, en pieken.
- 8 Jan en Annie Romein schrijven dat als in Amsterdam een schip op uitvaren lag of net was binnengevaren, was het op de rederijen en in de pakhuizen druk. Maar een verkeerde wind belette het varen zomaar voor enkele weken en dan lag de hele stad stil.
- 9 Trouw, 14 november 2007.
- 10 Over het leven van Louis de Geer zijn verschillende studies geschreven: F. Breedveld- van Veen, *Louis de Geer* (Amsterdam 1935); R. Carr, *Two Swedish financiers: Louis de Geer and Joel Gripenstierna* (London 1963) en Pierre de Witt, *Louis De Geer: Étude Biographique* (Parijs 1885).

- 11 Veruit de meeste informatie over de familie De Geer is ontleend aan het *Nederland's adelboek*.
- 12 Het dossier van de inlijving van de twee broers ligt bij de Hoge Raad van Adel. Het verzoekschrift is overigens geschreven door twee verschillende advocaten. Vaak lieten families zich door één jurist vertegenwoordigen. Niet uitgesloten is dat deze twee broers ruzie met elkaar hadden.
- 13 J. Aalbers en M. Prak 'Inleiding', in: Aalbers en Prak (red.), *Bloem der natie*, p. 11.
- 14 Website Parlement en politiek, bij lemma Jan Lodewijk Willem de Geer. www.parlement.com.
- 15 Familie-archief De Geer in Gemeentearchief Utrecht.
- 16 Informatie afkomstig van de stamboom van de familie Beckeringh, gemaakt door Piek van der Schaaf, beschikbaar op internet: www.familytreemaker.genealogy.com/users/v/a/n/Pieke-Van-der-schaaf/index.html.
- 17 De naam Beckeringh komt niet voor in het *Nederland's patriciaat* of andere naslagwerken.
- 18 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 97.
- 19 Zie hiervoor het *Nederland's adelsboek* bij familie De Geer.
- 20 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 97.
- 21 D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999), p. 11.
- 22 J.L. Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914, Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000), p. 311. Zie hier voor ook: A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).
- 23 P. Kooij, *Groningen, 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986), p. 54.
- 24 Het aantal studenten zakte naar een dieptepunt met 142. Hoogleraren vertrokken en vacatures bleven lang openstaan. Zie: Kooij, *Groningen*, p. 51, en J. den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
- 25 Kooij, *Groningen*, p. 194.
- 26 G. Heitink, *Biografie van een dominee* (Baarn, 2001), p. 107.
- 27 L. de Geer, *De arbeidersvraag en hare oplossing van kristelijke standpunt* (Groningen 1870), p. 6. Een exemplaar is te vinden in het archief van L. de Geer in het Nationaal Archief, inv.nr. 2.1.
- 28 Idem, p. 7.
- 29 J. Koch, *Abraham Kuypers, een biografie* (Amsterdam 2006), p. 407. Zie voor meer over de spanningen tussen de volgers van Kuypers en de aristocratische ARP'ers over de vraag wat de rol van de overheid is in de bestrijding van de armoede: R. Kuiper, *Herenmouterij: vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden 1994).
- 30 Dat pand in de Schoolholm vormde in de middeleeuwen onderdeel van het klooster Gerkes dat in de stad Groningen een vluchthuis (refugium) had voor tijden van oorlog. Groninger Archief.
- 31 Dat blijkt uit stukken van het Groninger Archief. Tot 1870 woonde Scholten zelf op nummer zes aan de Grote Markt en hij verhuisde naar nummer vier.
- 32 De fabrikant bezat al Grote Markt nummer zes en kocht in latere jaren ook nummer vier en vijf. Scholten liet de drie panden slopen en daarvoor in de plaats verrees een imposant gebouw. Dit voorname en beeldbepalende pand achtte de Duitse Sicherheitsdienst een halve eeuw later geschikt als hoofdkwartier. Vele Groningse verzetsstrijders zijn daar gemarteld en vermoord. Tijdens de bevrijding van de stad raakte het huis dermate beschadigd dat het tegen de vlakte moest.
- 33 J. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne* (Groningen 1999), p. 8.
- 34 Kooij, *Groningen*, p. 341.
- 35 A. Winkler Prins, *Willem Albert Scholten: herinneringen uit het leven van een industrieel* (Groningen 1892), p. 220-222.
- 36 A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Amsterdam 2004), p. 45 t/m 53; K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk, haar geschiedenis en identiteit* (Kampen 2000), p. 89 t/m 91.
- 37 Heitink, *Biografie van een dominee*, p. 94.
- 38 Bos, *In dienst van het koninkrijk*, p. 137.
- 39 Ledenlijst Heeren Sociëteit. Archief Groningen.
- 40 Heitink, *Biografie van een dominee*, p. 128.

- 41 W. Bakker (e.a.), *De doleantie en haar geschiedenis* (Kampen 1986), p. 45.
- 42 Vooral in het tweede deel van de negentiende eeuw kwam er een rangorde in de steden. Na Amsterdam en Den Haag was in Rotterdam het rijkstraktement het hoogste van Nederland. Bos, *In dienst*, p. 295.
- 43 'Ooit wel eens van Cool gehoord?', *wijkorgaan SIC*, Rotterdam 1978, ligt in Gemeentearchief Rotterdam.
- 44 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 98. Lees voor het werk van predikant Heldring: O.W. Dubois, *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten, 1847-2010* (Hilversum 2011).
- 45 Gemeentearchief Rotterdam, Nederlands Hervormde Kerk, toegang 79.
- 46 Familiearchief De Geer in Utrechts Archief, toegang 68.
- 47 'Gedachten en Spreuken', dr. L. de Geer, p. 5 en 8. Archief L. de Geer, Nationaal Archief, inv.nr. 2.
- 48 Gemeentearchief Rotterdam. Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Notulen bijzondere kerkenraad, 18 februari 1909. Toegang 85.
- 49 Heitink, *Biografie van een dominee*, p. 110.
- 50 Volgens Heitink voltrok zich langzaam de overgang van ambt naar beroep, van geestelijke stand naar beroepsgroep. Idem, p. 111.
- 51 Bos, *In dienst*, p. 15.
- 52 Idem, p. 21.
- 53 Gemeentearchief Rotterdam. Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Notulen bijzondere kerkenraad, 18 februari 1909. Toegang 85.
- 54 In de zeventiende eeuw was het om financiële redenen gebruikelijk dat een dominee tot zijn overlijden in functie bleef. In de loop van de negentiende eeuw werd het emeritaat steeds belangrijker. In de tweede helft nam het aantal dominees buiten dienst sterk toe, waarschijnlijk omdat er vanaf 1875 een hulppensioenfonds werd ingesteld. Dat laatste zal bij De Geer echter geen rol hebben gespeeld. N.H. Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht 1997), p. 55.
- 55 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 113 t/m 124; Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 96 t/m 98.
- 56 Een van de toonaangevende figuren hierbij was filosoof C.W. Opzoomer, de vader van Adèle Opzoomer die onder het pseudoniem A.S.C. Wallis boeken schreef die een diepe indruk op Dirk de Geer maakten.
- 57 Zie voor literatuur over de hervormde kerk in de negentiende eeuw: Rasker, *De Nederlandse hervormde kerk*.
- 58 P.A.C. Douwes, *Armenkerk: de Hervormde Diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw* (Utrecht 1977), p. 30.
- 59 Boedelscheiding met inventarislijst opgemaakt na overlijden van moeder van Dirk de Geer. Archief L. de Geer, inv.nr. 2.2.7.
- 60 In de *Arnhemse Courant* stond een advertentie dat Gus was overleden na een 'geduldig lijden van enige weken'. *Arnhemse Courant*, 30 april 1888.
- 61 Dagboek Dirk de Geer, Nationaal Archief.
- 62 Stukken van notaris na overlijden Lodewijk de Geer. Archief L. de Geer, inv.nr. 7.
- 63 Het stuk was geschreven door J. Gouverneur, iemand die L. de Geer persoonlijk uit zijn Rotterdamse jaren had gekend.
- 64 *De vriend des huizes* 236, jaargang 1909.
- 65 Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat', p. 134.
- 66 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 98.
- 67 Kuiper, *Herenmuiserij*, p. 81.
- 68 Idem, p. 82.
- 69 Archief A.F. de Savornin Lohman in Nationaal Archief.
- 70 P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden* (Nijmegen 1903/1904); R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000), p. 71.
- 71 Hoewel De Geer van Jutphaas 'refuseerde' toen Kuiper hem verzocht om een partijprogramma te schrijven, gaf hij later wel zijn goedkeuring aan *Ons Program*, het programma dat Kuiper zelf had geschreven. De Geer trad ten slotte toe tot het eerste Centraal Comité van de antirevolutionairen. Zie hiervoor: Koch, *Abraham Kuiper*, p. 123.
- 72 F.C.J. Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889), p. 147.
- 73 Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat', p. 139.
- 74 Koch, *Abraham Kuiper*, p. 184.

Noten bij 2 Jeugdijaren

- 1 Van de weelderige achtertuin is een pentekening in het archief van Rotterdam bewaard gebleven. Hier is niet aan af te zien dat het huis midden in de stad stond.
- 2 P. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005), p. 26.
- 3 Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland*, p. 41.
- 4 In het archief van De Geer zit een boedelbeschrijving gemaakt na het overlijden van Lodewijk de Geer in 1909, inv.nr. 2.1.7.
- 5 Interview met De Geer in Timotheüs, 22 november 1924. H. Bijleveld was Tweede-Kamerlid voor de ARP (1902-1905). De school was het Christelijk Onderwijs Instituut dat in de Van der Duynstraat was gevestigd.
- 6 Dagboek De Geer.
- 7 Rapporten van Dirk de Geer. Archief Stedelijk Gymnasium, Arnheems Archief.
- 8 Bij het eindexamen haalde hij voor alle vakken een cijfer dat tussen de vier en vijf in lag, waarbij een vijf het maximum was. Zie: Verslagen van docentenvergaderingen Stedelijk Gymnasium. Archief Stedelijk Gymnasium, Gelders Archief.
- 9 Dagboek De Geer.
- 10 D.J. de Geer, *Van lang vervlogen dagen* (Den Haag 1949), p. 9.
- 11 R. Kuiper, 'Uit het dal omhoog 1894-1905', in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001), p. 104.
- 12 De Geer, *De Standaard*, 2 maart 1888.
- 13 Abraham Kuiper, *De Standaard*, 5 maart 1888.
- 14 Interview met De Geer in: Timotheüs, 22 november 1924.
- 15 D. Bos, 'Kring van achtbare mannen', in: D.Th. Kuiper, *Predikant in Nederland (1800 tot heden)* (Amsterdam 1997), p. 19. In 1831 koos veertig procent van de predikantszonen het beroep van hun vader. Later werd dat 25 procent.
- 16 H. Jamin, *Kennis als opdracht* (Utrecht 2001), p. 51.
- 17 Eerder vond hij het wel nodig om in zijn dagboek te vermelden dat zijn broer Gus zo'n 'nare groentijd' had gehad. Dagboek De Geer.
- 18 Jamin, *Kennis als opdracht*, p. 149.
- 19 J.H. Gunning J.Hz., *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1941), p. 59-60.
- 20 Voor die sport gebruikten de studenten de zaal van Tivoli, de plek waar de Antirevolutionaire Partij in latere jaren haar deputatenvergadering hield.
- 21 Uit een zoektocht door de jaarboeken van het corps blijkt dat hij zo goed als zeker geen lid geweest van de andere gezelschappen van de vereniging. Het studentencorps telde zeven jaarclubs en op geen van die lijsten kwam zijn naam voor. Archief van het Utrechtsch Studentencorps.
- 22 Dagboek De Geer, op verschillende plekken in 1889.
- 23 Archief Universiteit van Utrecht.
- 24 P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1982), p. 142.
- 25 Koch, Abraham Kuiper, p. 350.
- 26 D.J. de Geer onder pseudoniem 'synodaal antirevolutionair', *Politiek Panorama* (Arnhem 1891), p. 6.
- 27 Oud, *Honderd jaren*, p. 55.
- 28 De Geer, *Politiek Panorama*, p. 9.
- 29 Idem, p. 11.
- 30 Idem, p. 19.
- 31 Idem, p. 34.
- 32 D.J. de Geer, *Hou en trouw tot het einde* (Den Haag 1953), p. 96.
- 33 Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland*, p. 40.
- 34 De Geer, *Hou en trouw*, p. 41.
- 35 De brieven van Loeff waaruit De Geer in 1953 in zijn boek *Hou en trouw tot het einde* uitgebreid citeerde, zijn niet meer aanwezig in zijn archief.

- 36 A.S.C. Wallis, *In dagen van strijd* (Rotterdam 1889), deel III, p. 368.
- 37 S.J.R. Rameckers, *ASC Wallis (Adèle Opzoomer)* (Heerlen 1947), p. 45.
- 38 Zie hiervoor ook: H. Krop, 'Natuurwetenschap en theologie in de negentiende eeuw. De filosofische achtergrond van de moderne theologie', *Theoretische Geschiedenis*, jaargang 1994, p. 6 t/m 31.
- 39 Rameckers, *ASC Wallis*, p. 85. Zie ook: E.H. Kossman, *De Lage Landen bij de zee 1780/1980* (Amsterdam 1986) deel II, p. 217.
- 40 Wallis, *In dagen van strijd*, deel III, p. 100.
- 41 Rameckers, *ASC Wallis*, p. 19.
- 42 Verzorgd door C.J. Wijnaends Francken, (Haarlem 1915) Tjeenk Willink.
- 43 D.J. de Geer, *Herinneringen* (Den Haag 1959), p. 64.
- 44 Een kopie van dit ongedateerde stuk zit in het archief van De Geer, inv.nr. 76.
- 45 J. Ringelberg, *Met de vlag in top* (Amsterdam 2005), p. 114 en verder. Veel van de geschiedenis over het Leger des Heils in deze paragraaf is afkomstig uit dit boek.
- 46 De Geer, *Herinneringen*, p. 66.
- 47 H. Kerckamp, *Historie van Velp en Rozendaal* (Velp 1938), p. 299; E.J. Jansen, *De kerk in 't midden* (Velp 1961), p. 26 en 27.
- 48 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, p. 13.
- 49 Idem, p. 85 en 86.
- 50 Idem, p. 114.
- 51 Behalve door het indienen van die wet, voorzag Kappeyne de antirevolutionairen ook nog eens van brandstof door enkele sarrende opmerkingen. In het debat in de Tweede Kamer legde hij uit dat ten behoeve van de verbetering van het lager onderwijs de minderheid desnoods maar onderdrukt diende te worden omdat zij 'de vlieg was, die de ganse zalf bederft'. Zie: Koch, *Abraham Kuypers*, p. 181.
- 52 Ruim driehonderdduizend van protestantse zijde en ruim honderdvestigduizend van katholieke zijde, zie: Koch, *Abraham Kuypers*, p. 183.
- 53 Met name ethisch-orthodoxen hadden schoon genoeg van zijn machinaties in de Utrechtse en daarna Amsterdamse hervormde gemeenten en van het moddergooien in de CNSO, schrijft zijn biograaf Koch. Koch, *Abraham Kuypers*, p. 128.
- 54 Kuiper, *Herenmutterij*, p. 42.
- 55 Koch, *Abraham Kuypers*, p. 366.
- 56 Kuiper, *Herenmutterij*, p. 88 en Koch, *Abraham Kuypers*, p. 374 en 375. Een paar maanden later bezocht Lohman in Utrecht het huis van De Geer van Jutphaas op de Nieuwegracht. De Geer was niet thuis, waarop Lohman doorliep naar Van Beeck Calkoen waar hij een boodschap achterliet. Lohman wilde twintig antirevolutionairen bijeenbrengen om een nieuwe partij op te richten: de Vrij-antirevolutionaire Partij. Zie: Kuiper, *Herenmutterij*, p. 91.

Noten bij 3 Journalist 1894-1907

- 1 Archief De Geer, inv.nr. 76.
- 2 De artikelen in *De Oranjevaa*n zijn niet meer te achterhalen. Van dat blad zijn weinig exemplaren bewaard gebleven. Bovendien waren de stukken niet ondertekend. De Geer heeft zijn werk voor dit blad niet belangrijk genoeg geacht om te bewaren.
- 3 Dagboek De Geer, 28 april 1895, inv.nrs. 9-12.
- 4 D.J. de Geer, *De grenslijn tusschen opzet en schuld* (Utrecht 1895).
- 5 Zie hiervoor: A.A.G. Peters, *Opzet en schuld in het strafrecht* (Deventer 1966) en G.A.M. Strijards, *Facetten van dwaling in het strafrecht* (Arnhem 1983).
- 6 De Geer noemde niet de naam van die briefschrijver. Wel gaf hij vier aanwijzingen: hij zat met die man 'vele jaren' in de Tweede Kamer, hij was lid van de hervormde kerk, enige jaren ouder dan De Geer en op het moment van publiceren (1959) nog in het bezit van een goede gezondheid. Alleen L.F. Duymaer van Twist voldoet aan die beschrijving. De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 7.
- 7 Archief De Geer, inv.nr. 76.

- 8 De Geer, *Herinneringen*, p. 13.
- 9 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 9.
- 10 Dagboek De Geer, 7 oktober 1894.
- 11 Brief van De Savornin Lohman van 1 december 1894. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 12 Koch, Abraham Kuiper, p. 376.
- 13 De Geer, *Herinneringen*, p. 13.
- 14 Brief van De Geer aan Van Walsum, van 7 februari 1940. Archief echtpaar Van Walsum-Quispel, toegang 307, inv.nr. 13.
- 15 Koch, Abraham Kuiper, p. 365.
- 16 Brief van Lohman aan Kuiper van 7 februari 1893. Zie: Koch, Abraham Kuiper, p. 369.
- 17 Het eerste stuk stond 19 mei en het tweede 15 juni 1894 in *De Nederlander*.
- 18 Interview in Timotheüs, 22 november 1924.
- 19 De Geer, *Herinneringen*, p. 12.
- 20 *De Nederlander*, jubileumnummer van 16 mei 1934, 'Toen de Nederlander werd opgericht', geschreven door de toenmalige redacteur Q.U. de Ridder. Zie ook: J. Wieten, *Dagblad en doorbraak, De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986), p. 32 t/m 35.
- 21 Dat artikel was van de toenmalige redacteur Q.U. de Ridder.
- 22 Van der Kooij in het jubileumnummer van *De Nederlander* in 1934.
- 23 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 32 en verder.
- 24 Idem, p. 25. Zie voor deze strijd ook: Koch, Abraham Kuiper, 365 t/m 370.
- 25 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 34.
- 26 Idem, p. 34.
- 27 Idem, p. 38.
- 28 Dagboek De Geer, 1895.
- 29 *De Nederlander*, jubileumnummer 17 mei 1934 en *De Nederlander*, 21 april 1938.
- 30 Dat valt af te leiden uit de begrotingen van *De Nederlander*, zie archief Lohman. De loonkosten van de zieltogende krant daalden dat jaar en stegen vervolgens niet meer.
- 31 *De Nederlander*, 17 mei 1934, 40-jarig jubileumnummer, in toespraak van De Geer.
- 32 H.B.M. Wijffe, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004), p. 43.
- 33 Idem, p. 45.
- 34 Idem, p. 45.
- 35 C.K. Elout hield in 1911 een voordracht voor de Journalistenkring, een verslag hiervan stond in *Mededelingen van de Nederlandsche Journalistenkring*, feb./maart 1911.
- 36 B. Blok, *Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* (Den Haag 1901), p. 37 en 38.
- 37 'Aan de onderlinge verhouding tussen de heren van de Perstribune ontbreekt er niets', constateerde B. Blok, die veertig jaar lang op die tribune zat. Idem p. 39.
- 38 Van Osch schreef dat De Geer nooit naar Den Haag ging, omdat de debatten in de Tweede Kamer hem zouden 'vervelen'. (Van Osch: *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 43.) Maar De Geer schreef juist dat hij de politiek altijd 'intens en temperamentvol' volgde. (*Herinneringen*, p. 15) De Geer had geen tijd om naar Den Haag te reizen, omdat hij praktisch in zijn eentje de krant moest maken. Hij verzuchtte bij het aanbreken van het kerstreces van 1895 dat hij blij was dat de debatten waren afgelopen, maar dat kwam omdat De Geer in de weken daarvoor het zo druk had gehad, onder meer met vergaderingen met de CH-kiesvereniging, dat hij de kameroverzichten 's nachts moest schrijven. Zie zijn dagboek 19 december 1895.
- 39 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 11.
- 40 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 47.
- 41 Wijffe, *Journalistiek in Nederland*, p. 45.
- 42 *De Nederlander*, 18 en 21 januari 1901.
- 43 Brief van De Geer aan Van Walsum, 10 maart 1940. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 44 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 11.
- 45 IISG Amsterdam. Archief H. Verkouteren, map IV/13. Zie ook: Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 40.
- 46 Wijffe, *Journalistiek in Nederland*, p. 38.
- 47 *De Nederlander*, 8 en 9 februari 1901.

- 48 *De Nederlander*, 29 januari en 2, 9 en 10 februari 1897.
- 49 Dagboek De Geer 27 jan 1897. Van der Borch van Verwolde kwam toen ook in de Tweede Kamer.
- 50 Idem, 11 mei 1897.
- 51 Koch, Abraham Kuyper, p. 435.
- 52 J. de Bruijn, *Een land nog niet in kaart gebracht* (Amsterdam 1987), p. 49/50.
- 53 'Ik betwijfel of de schrift ons daarvoor gegeven is; maar zijn de uitkomsten mijner overdenkingen in overeenstemming met de in de schrift verholten wijsheid, dan ben ik verzekerd op de goede weg te zijn.' Zie: A.F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie* (Utrecht 1907), p. xiv, tweede druk.
- 54 Koch, Abraham Kuyper, p. 378 en verder.
- 55 M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008), p. 112.
- 56 Zie over Christelijk-Historische Kiezersbond: H. van Spanning, 'Van vrij-antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie' in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, p. 115 en verder. Zie ook H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, twee delen (Leiden 1988).
- 57 In een vertrouwelijk schrijven aan protestantse bedrijven werd beloofd dat *Het Nederlandsch Dagblad* de 'Roomsen op elk gebied' zou trachten tegen te gaan en zich zou keren tegen het opdringen van de rooms-katholieken in de kleinhandel. Zie: IISG Archief H. Verkouteren IV/16, Uit een opgave voor abonnementen. Zie ook: Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 42.
- 58 Volgens Suttorp stelde De Visser zich op 19 juni 1901 'zich in verbinding' met Lohman met het verzoek om *Het Nederlandsch Dagblad* in *De Nederlander* te laten opgaan. L.C. Suttorp, Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924: zijn leven en werken (Den Haag 1948), p. 292.
- 59 IISG Archief H. Verkouteren IV/13, zie ook: Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 43.
- 60 *De Nederlander*, 1 oktober 1901.
- 61 *De Nederlander*, 4 mei 1903.
- 62 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 46.
- 63 Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 8.
- 64 De Geer van Jutphaas had in 1897 zelfs met Kuyper een persoonlijk onderhoud daarover gehad. 'Daarbij werd het verlangen uitgesproken om weer als vrienden te verkeren', aldus Kuyper. Hij had vervolgens De Geer gepolst of de 'heren' nog eens een deputatenvergadering zouden bezoeken 'om de wonde te heelen'. De Geer reageerde niet onmiddellijk afwijzend omdat hij hierover eerst met anderen wilde praten, maar later liet hij Kuyper weten dat dit niet mogelijk was. Zie: R. Kuiper, 'Uit het dal omhoog 1894-1905', in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij*, p. 99.
- 65 A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag 1932), p. 117.
- 66 Suttorp, Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, p. 123.
- 67 Kuiper, 'Uit het dal omhoog 1894-1905', p. 97.
- 68 Uit advertenties in *De Nederlander* blijkt dat behalve Rotterdam ook Vlaarding, Schiedam en Delft Christelijk-Historische Kiesverenigingen hadden.
- 69 Dat blijkt uit het kasboek dat De Geer vanaf 1903 bijhield. De Vrij-Antirevolutionaire Partij kwam in zijn boekhouding niet voor. Archief De Geer, inv.nr. 23.
- 70 Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 115.
- 71 C.K. Elout, *De heeren in Den Haag* (Amsterdam 1909), p. 34.
- 72 D.J. de Geer, jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, *Mannen en vrouwen van betekenis*. (Haarlem 1909), p. 51.
- 73 De Geer, jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman. *Mannen en vrouwen van betekenis*, p. 7.
- 74 Idem, p. 12.
- 75 H. van Malsen, *Alexander Frederik de Savornin Lohman: ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen* (Haarlem 1931), p. 11.
- 76 Suttorp, Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, p. 339.
- 77 De Geer, *Herinneringen*, p. 9.
- 78 L.C. Suttorp, Dr. A.W. Bronsveld (Assen 1966), p. 104-121.
- 79 Idem, p. 60.
- 80 Spanning, 'Van vrij-antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', p. 115.

- 81 A.Th. van Deursen, *Biografisch woordenboek van Nederland*, Lemma A.F. de Savornin Lohman. Website: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/savorninaf.
- 82 Idem.

Noten bij 4 Eerste stappen als politicus 1901-1908

- 1 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen*, p. 30.
- 2 Timotheüs, 22 november 1924.
- 3 *Het Vaderland*, 12 oktober 1928.
- 4 Dagboek De Geer, 25 februari 1997.
- 5 *De Nederlander*, 40-jarig jubileum, 17 mei 1934.
- 6 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen* p. 30. In welke krant die advertentie had gestaan meldde De Geer niet. Zijn dagboek kunnen we hierover niet op naslaan, want deze pagina's zijn er uit gehaald. Tussen 27 juni, de dag van de aanmelding, en de verkiezingsdag op 8 juli, stond er geen advertentie van De Geer in *De Nederlander*, en ook niet in *De Standaard* of in het *Rotterdams Nieuwsblad*. Vermoedelijk stond de advertentie in een *Rotterdams buurtblad*.
- 7 De Geer, *Herinneringen*, p. 15, en *Van lang vervlogen dagen*, p. 30.
- 8 Timotheüs, 22 november 1924.
- 9 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen* p. 30. Het is onduidelijk wanneer en in welk blad De Geer de verklaring publiceerde dat hij zijn mandaat zou neerleggen als hij er geen tijd voor bleek te hebben. Net als de 'stem-niet-op-mij-advertentie' stond deze in ieder geval niet in *De Nederlander*. Van Osch schreef in zijn biografie dat De Geer met het aannemen van de verkiezing 'zijn faalangst' overwon, en dat hij om zijn 'benaauwenis te verlichten' liet weten dat hij wellicht zou terugtreden als hij het niet aankon. (Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 51.) Dat De Geer zou zijn bewogen door faalangst lijkt me niet waarschijnlijk. Zelf gaf De Geer als reden voor zijn terughoudendheid zijn drukke werkkring op. Gezien de situatie bij *De Nederlander* is er geen reden om daar aan te twijfelen.
- 10 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen*, p.30.
- 11 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1902, p. 355.
- 12 Idem, 1903, p. 173.
- 13 De Geer in: *Onze Eeuw*, eerste jaargang, oktober 1901, p. 868-891.
- 14 *Onze Eeuw* was een 'fatsoenlijke' tegenhanger van *De Gids*, had een elitaire inslag en werd volgeschreven door met name mensen met een confessionele achtergrond. Zie: doctoraal scriptie over *Onze Eeuw*: C. Zweistra, *Kloos en Kuyper: kloof zonder brug?* (Utrecht 2006). Archief Universiteit Utrecht.
- 15 Samenvatting stond in *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 2 oktober 1901. De brief van A. Kuyper was van 12 oktober 1901. Archief De Geer, inv.nr. 16.
- 16 *Onze Eeuw*, 1901, p. 886.
- 17 Idem, p. 887.
- 18 Idem, p. 888.
- 19 *De Hollander*, 15 oktober 1901.
- 20 Oud, *Honderd jaren*, p. 177.
- 21 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 36.
- 22 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1901 p. 384.
- 23 Brief van De Geer aan Van Walsum van 7 februari 1940. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 24 Idem, 30 jan. 1902.
- 25 R. Daalder e.a. (red.), *Als de dag van gisteren: honderd jaar Rotterdam en de Rotterdammers* (Zwolle 1989), p. 203.
- 26 W. Baggerman, *De zevenhonderd van Rotterdam* (Rotterdam 1994), p. 14.
- 27 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 35.
- 28 Aanvankelijk waren de werkomstandigheden daar primitief maar in een mum van tijd bezorgde rationalisatie en modernisering het bedrijf een totaal ander aanzien met 'frisse meisjes in hygiënische werkplaatsen'. Zie: J. van Herwaarden e.a., *Vijftien fragmenten uit de geschiedenis van Rotterdam* (Rotterdam 1997), p. 83.
- 29 Idem, p. 36.

- 30 P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad* (Assen 1952), p. 39 en 40.
- 31 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1903, p. 342.
- 32 Idem, 1905, p. 365.
- 33 Idem, 1904, p. 134.
- 34 Idem, 1904, p. 255.
- 35 De Geer, *Herinneringen*, p. 22. Het vreemde is dat de bijdrage van De Geer niet meer in de handelingen van 1902 is terug te vinden. Hij heeft in het debat echter wel gesproken want burgemeester s'Jacobs verwees in zijn verdediging van het voorstel naar uitspraken van De Geer.
- 36 Het ter beschikking stellen van condooms door de marine was nog effectiever. Zie: A. Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850-1900* (Amsterdam 1993).
- 37 De Geer, *Herinneringen*, p. 23.
- 38 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1907, p. 409.
- 39 C.K. Elout, *Onze Staatskundige Partijen* (Amsterdam 1913), p. 75.
- 40 Idem, 1905, p. 287.
- 41 'Minimum-loon', *De Nederlander*, 20 februari 1901.
- 42 De Geer, *Herinneringen*, p. 26.
- 43 *De Nederlander*, 19 juli 1901.
- 44 'Christelijk-Historische Partij', *De Nederlander*, 18 januari 1904. Een verslag van een partijbijeenkomst dat De Geer hoogst waarschijnlijk zelf heeft geschreven.
- 45 J.H.Cz. Voorhoeve, In *Memoriam J.H.C. Voorhoeve* (Rotterdam 1931), p. 12 en verder.
- 46 Voorhoeve was initiatiefnemer van het Antischoolwetverbond en behoorde tot de 25 ARP-mannenbroeders die het volkspetitionnement tegen de schoolwet-Kappeyne bij de Koning bracht. Hij was een tijdlang thesaurier van het Centraal Comité. Kuyper schreef over hem: 'De man van het onverwijld – wat moest, moest dadelijk.' Zie: Voorhoeve, In *Memoriam*, p. 14 en 15.
- 47 Dagboek De Geer, 10 november 1903.
- 48 P. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005), p. 57.
- 49 *De Schatkamer*, 1909, p. 98.
- 50 De zaak rond Lodewijk de Geer is beschreven in: G. van Slageren, *400 jaar Hervormden in Losser*, p. 113 t/m 125.
- 51 H. van Riel, *Handelingen van de Provinciale Staten van Zuid-Holland 1901-1914 Deel IV* (Den Haag 1979), p. 4.
- 52 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 46.
- 53 Van Riel, *Handelingen van de Provinciale Staten van Zuid-Holland*, p. 4.
- 54 Idem, 17/18 juli 1906, p. 42.
- 55 Idem, 18 juli 1906, p. 78.
- 56 De Duitse bezetter sloot op 30 juni 1941 het pand van de CHU. De verzegelde kasten werden daarna door een Haags bedrijf dat zich bezighoudt met archiefvernietiging, afgevoerd. Alle papieren van de Unie zijn verloren gegaan. Zie: Van Spanning, 'Vele CH-prominenten bekend', in: A.J. van Dulst, *Herinneringen aan de Unie waarin wij ons thuis voelden* Barneveld 1980), p. 72.
- 57 De eerste die dat verband legde was C.E. van Koetsveld in *Onze Politieke Partijen* (Rotterdam 1905, p. 489). Vervolgens schreef Suttorp dat De Visser medio 1901 aan Lohman voorstelde om te fuseren met *Het Nederlandsch Dagblad*. Suttorp zag hierin een 'voorteken van de komende fusie'. (Suttorp, *Jhr. Mr. A.F. De Savornin Lohman*, p. 292.) Daarna meenden ook Van Spanning (*De Christelijk-Historische Unie*, deel 1, p. 34) en Wieten (*Dagblad en doorbraak*, p. 20) dat de fusie tussen de kranten de indirecte toenadering tussen de partijen betekende.
- 58 H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, twee delen (Leiden 1988), deel 1, p. 34.
- 59 Die aantekeningen in het dagboek verdwenen toen hij in 1904 met Ria Voorhoeve in het huwelijk trad. Vermoedelijk is De Geer op dat moment uit het bestuur gestapt.
- 60 Het betrof de vergadering in Amsterdam op 25 mei 1903. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 36.
- 61 Van Koetsveld, *Onze politieke partijen*, p. 66.
- 62 Het betroffen verslagen van bijeenkomsten in Rotterdam en commentaren op verkiezingen in die regio.

Het is niet waarschijnlijk dat Lohman zich daarmee belastte. Bovendien hebben de stukken een uitgesproken polemisch karakter, een stijlform waarvan Lohman zich niet snel bediende.

- 63 Stukken uit *De Nederlander* van respectievelijk 8 juni, 27 juni en 30 mei 1901.
- 64 Brief van De Visser aan De Geer van 31 oktober 1906. Archief De Geer, inv.nr. 19.
- 65 Brief van De Geer aan De Visser van 26 juni 1913. Archief De Visser.
- 66 Van Koetsveld, *Onze politieke partijen*, p. 72.
- 67 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 49.

Noten bij 5 De landelijke politiek 1907-1920

- 1 Archief De Geer, map 38, briefwisseling naar aanleiding van kandidatuur en verkiezing Tweede Kamer in 1907.
- 2 Brief van ds. P. Schokking aan De Geer van 29 okt. 1907. Archief De Geer, inv.nr. 38.
- 3 'Wij zouden juist alleen ter wille van dr. Kuiper ons recht hebben willen overgeven, mits dan ook maar duidelijk bleek dat het voor dr. Kuiper alleen was.' Zie brief van Schokking aan De Geer van 29 oktober 1907.
- 4 Brief van Lohman aan De Geer van 12 september 1907. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 5 Brief van Lohman aan De Geer van 19 september 1907. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 6 Geciteerd in De Geer, *Herinneringen*, p. 16, brief niet in archief De Geer teruggevonden.
- 7 Verkiezingsaffiche 1913. Archief De Geer.
- 8 De Geer, *Herinneringen*, p. 15.
- 9 Idem, p. 16.
- 10 Idem, p. 16.
- 11 Brief van Lohman aan De Geer van 22 oktober 1907. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 12 Het kabinet had in de Tweede Kamer net geen meerderheid, maar kon rekenen op gedoogsteun van de zeven SDAP-kamerleden. In de rechtse pers had het de bijnaam 'kabinet van kraakporselein'. Vanwege de noodzakelijke hulp van de SDAP zeiden de tegenstanders dat het regeerde 'onder de zweep van Troelstra'. Koch, Abraham Kuiper, p. 485.
- 13 Zie voor Nacht van Staal en daarop volgende ontwikkelingen: Oud, *Honderd jaren*, p. 194 en W.H. Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis van Nederland 1901-1914* (Den Haag 1950), p. 135.
- 14 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 48.
- 15 Dezelfde inschatting over de rede van Heemskerk maakte J.A.A.H. de Beaufort. Zie: J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis, 1868-1918* (Amsterdam 1928), p. 117.
- 16 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 49.
- 17 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 49.
- 18 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 50. Zie ook: J. de Bruijn, *Wilhelmina formeert. De kabinetscrisis van 1907-1908* (Amsterdam 2011).
- 19 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 50.
- 20 Lohmans biograaf Suttorp schreef hierover dat dit voorval aanleiding gaf tot een 'heftig conflict' tussen hem en de rest van zijn fractie. Zie: Suttorp, Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, p. 145.
- 21 D.J. de Geer, 'Een Morgennevel', *Onze Eeuw*, jaargang 1903, p. 235.
- 22 *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, p. 589.
- 23 Idem, p. 586.
- 24 P.J. Oud, *Het jongste verleden*, deel I t/m VI (tweede druk, Assen 1968 (oorspr. 1950)), deel I, p. 29.
- 25 *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, p. 632.
- 26 *Het Volk*, 9 en 10 januari 1909.
- 27 Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 153.
- 28 Brief van De Geer aan Van Walsum van 9 februari 1940. Archief Van Walsum, inv.nr. 307,14. De Geer wilde die 'kiesrechtrede' van 1908 laten opnemen in het herdenkingsboek dat Van Walsum wilde samenstellen.
- 29 J. de Bruijn, *Het boetekleed ontsiert de man niet* (Amsterdam 2005), p. 50. Het boek is geheel gewijd aan de Lintjeskwestie. De algemene gegevens zijn met name aan dit boek ontleend.

- 30 Idem, p. 50.
- 31 Idem, p. 211.
- 32 C.K. Elout in *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1910.
- 33 *Handelingen Tweede Kamer*, 1909-1910, p. 1795 t/m 1797.
- 34 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 32.
- 35 Idem, p. 33.
- 36 De Geer volgde de overleden liberaal N.D. Kemink op als gedeputeerde van Zuid-Holland.
- 37 Van Riel, *Geschiedenis der Provinciale Staten*, p. 4.
- 38 Idem, p. 1967.
- 39 Idem, p. 1840.
- 40 Van Riel, *Handelingen vergadering Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 19 dec 1911, p. 115.
- 41 Van Riel, *Geschiedenis der Provinciale Staten*, p. 2190.
- 42 Idem, p. 2239.
- 43 Zie voor Rode Dinsdag: Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 225; De Beaufort, *Vijftig jaren*, p. 183 en P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* (Amsterdam 1927), derde deel, p. 201.
- 44 Wilhelmina wilde zo demonstreren tegen de herkiezing van graaf van Bylandt tot voorzitter van de Tweede Kamer. Zij vond hem een zwakke voorzitter. Zie: C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998), p. 372 en 373.
- 45 Oud, *Honderd jaren*, p. 207.
- 46 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III, p. 201.
- 47 Idem, p. 202.
- 48 *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-1912, p. 632 t/m 636.
- 49 Brief van De Geer aan Lohman van 17 november 1911. Archief Lohman.
- 50 Ook Vermeulen meldt dat De Geer na het debat door Kuyper hardhandig is aangepakt. Helaas vermeldt hij niet zijn bron daarvoor. Zie: Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 229.
- 51 De brief waarmee Lohman een dag later antwoordde is niet gevonden. Lohmans antwoord bleek uit de reactie van De Geer daarop. Zie: brief van De Geer aan Lohman van 18 november 1911. Archief Lohman.
- 52 Ook dit bleek uit de brief die De Geer op Lohman van 20 november 1911 stuurde. Archief Lohman.
- 53 J. Limburg, 'Kraakporselein', *De Gids*, 1906, p. 194 en 195.
- 54 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 9.
- 55 *Handelingen Tweede Kamer*, 1910-1911, p. 2357.
- 56 *Handelingen Tweede Kamer*, 1910-1911, p. 1860 en 1861.
- 57 *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-12, p. 2266.
- 58 Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 180.
- 59 *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-1912, p. 2283.
- 60 Vermeulen, *Parlementaire geschiedenis*, p. 181.
- 61 *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 2837 en Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 214.
- 62 Zie daarvoor de kwestie in de Rotterdamse raad rond het ontslag van gehuwde onderwijzeressen en het voorstel in de Zuid-Hollandse Provinciale Staten om vrouwen passief kiesrecht te geven bij het hoogheemraadschap van de Zwijndrechtse Waard.
- 63 *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 2059.
- 64 Zie voor de Tariefwet: De Beaufort, *Vijftig jaren van onze geschiedenis*, p. 151 t/m 153; Oud, *Honderd jaren*, p. 213 en Vermeulen, *Parlementaire geschiedenis* p. 218 t/m 221.
- 65 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 52.
- 66 Koolen kwam in 1905 in de Kamer en kreeg vanaf 1920 een leidende positie in zijn partij. Van Vuuren kwam ook in 1905 in de Kamer.
- 67 Verslag commissie van voorbereiding tariefwet, *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-1912. Bijlagen, 60. 11.
- 68 De Geer, *Herinneringen*, p. 20.
- 69 Brief van De Geer aan Lohman van 23 mei 1918. Archief Lohman.
- 70 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie* (Kampen 1969), deel I, p. 77.
- 71 P.J.M. Aalberse, *De dagboeken van P.J.M. Aalberse* (Den Haag 2006), p. 406.
- 72 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 52.

- 73 Zie ook: E. Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer 1866-1940* (Amsterdam 2011), p. 111 t/m 114.
- 74 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 52.
- 75 Dagboek De Geer 17 september 1912.
- 76 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 53.
- 77 Idem, p. 66.
- 78 *Handelingen Tweede Kamer, 1912-1913*, p. 549.
- 79 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 53.
- 80 De andere confrontaties tussen De Geer en Duijs waren op 14 november (*Handelingen Tweede Kamer, 1912-1913*, p. 629), op 29 november (*Handelingen Tweede Kamer, 1912-1913*, p. 967) en op 18 december (*Handelingen Tweede Kamer, 1912-13*, p. 1500).
- 81 *Handelingen Tweede Kamer, 1912-1913*, p. 1339 en 1340.
- 82 Zie: Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin; Oud, Honderd jaren en De Beaufort, Vijftig jaren*.
- 83 Brief van De Geer aan Lohman, 28 mei 1913. Archief Lohman.
- 84 Brief van De Geer aan Lohman, 31 mei 1913. Archief Lohman.
- 85 Brief van De Geer aan Lohman, 2 juni 1913. Archief Lohman.
- 86 Brief van De Geer aan Lohman, 3 juni 1913. Archief Lohman.
- 87 Briefkaart van De Geer aan Lohman, 4 juni 1913. Archief Lohman.
- 88 Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin*, p. 382 en Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III, p. 219.
- 89 *Algemeen Handelsblad*, 5 december 1913.
- 90 Dagboek De Geer, 31 juli 1914.
- 91 G. Mak, *De eeuw van mijn vader* (tweeëndertigste druk, Amsterdam 2006 (oorspr. 1999)), p. 53 en P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de 1914-1918 Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1999), p. 76.
- 92 Moeyes, *Buiten schot*, p. 239.
- 93 Tijdens de Eerste Wereldoorlog was zijn 'gestel' 'geschokt'. Hij vond zijn gezondheidstoestand 'labiel'. De Geer, *Herinneringen*, p. 16 en 17.
- 94 De Geer maakte er zelfs een aantekening van in zijn dagboek.
- 95 De Geer, *Onze Eeuw*, jaargang 1904, p. 191.
- 96 Zie dissertatie van Johan den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
- 97 *Handelingen Tweede Kamer, 1913-1914*, p. 557.
- 98 De Geer, *Herinneringen*, p. 36.
- 99 *Handelingen Tweede Kamer, 1914-1915*, p. 259.
- 100 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 157.
- 101 Algemene vergadering CHU, 3 mei 1918.
- 102 *Handelingen Tweede Kamer, 1917-1918*, p. 1507.
- 103 Van Idsenga en De Visser waren bij de stemming niet aanwezig.
- 104 Dagboek De Geer, in een inleiding voor het jaar 1914. Het is het enige wat hij over de staatscommissie heeft geschreven.
- 105 *Handelingen Tweede Kamer, 1918-1919*, p. 2228 en 2229.
- 106 Idem, p. 2238 tot 2241.
- 107 Idem, p. 224.

Noten bij 6 Ministeriabel 1918-1921

- 1 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 74.
- 2 Idem, p. 42.
- 3 Puchinger beschrijft de band tussen de vier mannen. *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 43.
- 4 Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin*, p. 530.
- 5 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 42.
- 6 Idem, p. 49 en verder.

- 7 Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin* p. 532.
- 8 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 73. Hij baseerde zich op Loop der zaak, het aantekeningboek dat Lohman van de formatie van 1918 bijhield.
- 9 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 77.
- 10 Idem.
- 11 Colijn, 'Dagboek kabinetsformatie 1918', p. 13. Archief Colijn.
- 12 Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin*, p. 534.
- 13 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 91.
- 14 Idem, p. 90.
- 15 Brief van mevrouw Idenburg aan Idenburg op 16 augustus 1918. Zie ook: Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 154.
- 16 Brief van De Geer aan Lohman van 19 juli 1918. Archief Lohman.
- 17 Brief van De Geer aan Lohman van 28 augustus 1918. Archief Lohman.
- 18 Idem.
- 19 Uitspraak van B.J. Gerritson, zie: Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 146.
- 20 Brief van Van Veen aan Lohman van 28 juli 1918, zie: Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 145.
- 21 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 145.
- 22 'Loop der zaak', aantekeningenboek Lohman. Archief Lohman. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 145.
- 23 Brief van F.C. Gerritson aan Lohman van 15 augustus 1918. Archief Lohman.
- 24 Zie het verhoor van Gerretson bij de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Later zou hij een fikse hekel aan De Geer krijgen. Hij verweet De Geer onder meer in 1926 de terugkeer van het kabinet van zijn vriend Colijn te hebben geblokkeerd.
- 25 Brief van B.J. Gerritson aan Lohman van 24 augustus 1918. Archief Lohman.
- 26 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 131.
- 27 Dagboek De Geer, 3 september 1918.
- 28 Idem.
- 29 De brieven zelf zijn niet gevonden in zijn archief, het betreffen aantekeningen in zijn dagboek op 4 september 1918.
- 30 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 134.
- 31 Aantekening in dagboek De Geer, 4 september 1918.
- 32 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 134; 'Loop der zaak', aantekeningenboek Lohman. Archief Lohman.
- 33 Dagboek De Geer, 5 september 1918. Archief De Geer. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 134.
- 34 Colijn, 'Dagboek kabinetsformatie 1918', p. 28. Archief Colijn.
- 35 D.J. de Geer, *Avondmijmering* (Den Haag 1950), p. 9.
- 36 *Het Vaderland*, 8 maart 1920, stuk naar aanleiding van zijn benoeming als burgemeester van Arnhem.
- 37 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 135.
- 38 Zie voor de beschrijving van de sfeer in Nederland: H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968), eerste hoofdstuk, p. 17 t/m 47; Oud, *Honderd jaren*, p. 224; Fasseur, Wilhelmina. *De jonge koningin*, p. 537 t/m 543 en G.G. van As, *Novemberalarm. De revolutiedreiging in Nederland, November 1918* (Kampen 1919).
- 39 Scheffer, *November 1918*, p. 20; Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 82 en 91. Voor een uitgebreide behandeling van het conflict tussen De Jonge en Snijders, zie: Den Hertog, *Cort van der Linden*, p. 653-665.
- 40 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 250.
- 41 Scheffer, *November 1918*, p. 23, 24. In zijn studie legde Scheffer een direct verband tussen de eis van Troelstra om Snijders te ontslaan, de muiterij in Kiel en de nieuwe houding van Alting von Geusau.
- 42 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 267.
- 43 Idem, p. 342.
- 44 Jhr. B.C. de Jonge, *Herinneringen* (Den Haag 1993), deel 1, p. 40-48.
- 45 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 91.

- 46 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 323 en 324.
- 47 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel IV, p. 180.
- 48 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 342.
- 49 Idem, p. 343.
- 50 Scheffer, November 1918, p. 103.
- 51 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel IV, p. 206.
- 52 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 348.
- 53 Scheffer, November 1918, p. 140.
- 54 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 371.
- 55 Idem, p. 376.
- 56 Idem, p. 377.
- 57 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 94.
- 58 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel IV, p. 215 en 216.
- 59 W. Slagter, *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Lemma Simon de Vries (czn). Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/vriess.
- 60 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 614.
- 61 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 208. Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 157.
- 62 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 353.
- 63 *Het Vaderland*, 9 juli 1921.
- 64 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 1008.
- 65 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 177.
- 66 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 181.
- 67 Formeel is de achternaam van deze minister Van IJsselstein. Zie site Parlement en Politiek: www.parlement.com.
- 68 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 1764.
- 69 Dagboek De Geer, juni 1908.
- 70 Documenten notaris na overlijden Lodewijk de Geer. Archief L. de Geer, inv.nr. 7.
- 71 Het kabinet werd op 10 augustus beëdigd. De Geer hoefde daar niet bij te zijn. Hij was demissionair minister en stond dus nog onder ede.
- 72 Dagboek De Geer, 28 april 1895.
- 73 Zie daarvoor: hoofdstuk twee, de paragraaf over het Leger des Heils.
- 74 Dagboek De Geer, 3 april 1904.

Noten bij 7 Burgemeester van Arnhem 1920-1921

- 1 Dagboek De Geer, februari 1920.
- 2 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
- 3 *Arnhemse Courant*, 10 mei 1920.
- 4 *Het Vaderland*, 8 maart 1920.
- 5 Dagboek De Geer, januari 1920.
- 6 Verslag van installatie in *Arnhemse Courant*, 10 mei 1920.
- 7 *Arnhemse Courant*, 8 maart 1920.
- 8 E.C. van der Pluym, *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 3 (Den Haag 1989). Lemma A.J.A.A. baron van Heemstra. Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/heemstra.
- 9 T. Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19de en 20ste eeuw* (Baarn 1991), p. 39.
- 10 *Arnhemse Courant*, 8 maart 1920.
- 11 Duffhues, *Generaties en patronen*, p. 46.
- 12 *Het Vaderland*, 8 maart 1920.
- 13 D. Hans in *Algemeen Weekblad De Middenstandsbond*, 6 februari 1920, p. 143.
- 14 D. Hans, Thorbecke (Den Haag 1932).
- 15 D. Hans in *Algemeen Weekblad De Middenstandsbond*, 6 februari 1920, p. 143.

- 16 Brief van Ruijs aan Van Nispen tot Sevenaer van 30 september 1921. Archief Ruijs.
- 17 Brief van Van Nispen tot Sevenaer aan Ruijs de Beerenbrouck van 9 oktober 1921. Archief Ruijs.
- 18 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, zondag 22 september 1912, p. 39.
- 19 Dagboek De Geer, maart 1920.
- 20 Brief van Lohman aan De Geer van 8 juli 1920. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 21 Brief van B.J. Gerretson aan De Geer van 12 februari 1921. Archief De Geer, inv.nr. 15.
- 22 Brief van Lohman aan De Geer van 10 maart 1921. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 23 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
- 24 De *Arnhemse Courant* drukte op maandag 10 mei een letterlijk verslag van de hele vergadering van de gemeenteraad af, met alle toespraken.
- 25 S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens: herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946), p. 71.
- 26 De Monchy, *Twee ambtsketens*, p. 64.
- 27 Brief van De Monchy aan De Geer van 3 juli 1913. Archief De Geer.
- 28 De Geer, *Herinneringen*, p. 29.
- 29 *Arnhemse Courant*, 28 juli 1921.
- 30 *Arnhem zeven eeuwen stad: officieel gedenkboek* (Arnhem 1933), p. 231-233.
- 31 Handelingen Arnhemse gemeenteraad van mei 1920 t/m juli 1921, Gelders Archief.
- 32 *Arnhemse Courant*, 10 mei 1920.
- 33 In de *Arnhemse Courant* van 28 juli 1921 stond een letterlijk verslag van zijn toespraak die middag.
- 34 *Het Vaderland*, 9 juli 1921.
- 35 *Arnhemse Courant*, 22 juli 1921.
- 36 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
- 37 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 152/153.
- 38 Idem, p. 166.
- 39 Oud, *Honderd jaren*, p. 230.
- 40 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 162.
- 41 Idem, p. 164.
- 42 Idem.
- 43 Idem, p. 168.
- 44 Idem, p. 274.
- 45 Idem, p. 282.
- 46 Idem, p. 293.
- 47 C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001), p. 165. Brief van Wilhelmina aan Emma, 6 juli 1922, KHA, IVA, 4. Archief Lohman, map 705.
- 48 Brief van De Geer aan Lohman van 19 juni 1921. Archief Lohman.
- 49 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 191 t/m 194.
- 50 Oud, *Honderd jaren*, p. 231.
- 51 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 195.
- 52 W. Slagter, *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 4 (1994). Lemma Simon de Vries (Czn). Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/vriess.
- 53 Dagboek De Geer, juli 1921.
- 54 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 3 juli 1921, p. 362.
- 55 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 195.
- 56 Idem, p. 197.
- 57 Brief van De Geer aan Ruijs van 6 juli 1921. Archief Ruijs.
- 58 Brief van De Geer aan Ruijs van 22 juli 1921. Archief Ruijs.
- 59 Brief van De Geer aan Schokking van 6 juli 1921. Archief Schokking. Zie ook: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel 1, p. 233.
- 60 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 15 juli 1921, p. 363.
- 61 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
- 62 De Geer, *Avondmijmering*, p. 9.
- 63 *Het Vaderland*, 21 juli 1921.

Noten bij 8 Minister van financiën 1921-1923

- 1 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 199.
- 2 De Standaard, 6 september 1921, driestar met de kop 'Zonderling'.
- 3 Brief van Heemskerk aan Rutgers van 10 september 1921. Archief Rutgers.
- 4 Brief van F.C. Gerretson aan B.J. Gerretson van 16 juli 1921. Archief Gerretson.
- 5 Notulen ARP-fractie van 6 september 1921. Archief ARP Tweede Kamerfractie.
- 6 Notulen ARP-fractie van 30 september 1921. Archief ARP Tweede Kamerfractie.
- 7 Later bleek CHU-Kamerlid Van Veen op de hoogte te zijn van de anti-De Geer uitlatingen van Beumer. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 208.
- 8 De Opbouw, democratisch tijdschrift, jaargang 1921, 15 augustus p. 305.
- 9 NRC, 28 juli 1921.
- 10 Algemeen Handelsblad, 28 juli 1921.
- 11 Het Volk, 28 juli 1921.
- 12 De Nederlander, 28 juli 1921.
- 13 De Standaard, 6 september 1921.
- 14 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 200.
- 15 Aalberse, Dagboek van P.J.M. Aalberse, 16 september 1921, p. 376.
- 16 Oud, Het jongste verleden, deel 1, p. 300.
- 17 Aalberse, Dagboek van P.J.M. Aalberse, 12 september 1921, p. 375.
- 18 Idem, 16 september 1921, p. 376.
- 19 De Telegraaf, 23 juni 1921. Waarschijnlijk van Doe Hans.
- 20 Handelingen Tweede Kamer, 1920-1921, p. 2971.
- 21 Aalberse, Dagboek van P.J.M. Aalberse, 16 september 1921, p. 376.
- 22 Oud, Het jongste verleden, deel 1, p. 299.
- 23 Handelingen Tweede Kamer, 1920-1921, p. 2972.
- 24 Idem, p. 2979.
- 25 Oud, Het jongste verleden, deel 1, p. 299.
- 26 Handelingen Tweede Kamer, 1920-1921, p. 2996.
- 27 Oud, Het jongste verleden, deel 1, p. 304.
- 28 Handelingen Tweede Kamer, 1920-1921, p. 2991.
- 29 Oud, Het jongste verleden, deel 1, p. 304.
- 30 Bijlage Tweede Kamer 1921-1922.
- 31 Oud, Het jongste verleden, deel 1, p. 306.
- 32 Handelingen Tweede Kamer, 1921-1922, p. 1186.
- 33 Idem, p. 1217.
- 34 Idem, p. 1216.
- 35 Idem, p. 1221.
- 36 Dagboek De Geer, 1921.
- 37 Aalberse, Dagboek van P.J.M. Aalberse, 26 september 1921, p. 378.
- 38 Brief van Wilhelmina aan Emma, 25 september 1921, KHA, A 47, IVa,4.
- 39 Brieven van Ruijs aan Van Nispen van 1 en 29 december 1921. Archief Van Nispen.
- 40 Dagboek De Geer, 20 december 1921.
- 41 Joh. de Vries, Biografisch Woordenboek van Nederland. Lemma L.J.A. Trip. Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/trip.
- 42 J.W. van Beyen, Spel en de knikkers. Kroniek van vijftig jaren (Rotterdam 1968), p. 25.
- 43 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 133.
- 44 Van Beyen, Spel en de Knikkers, p. 23.
- 45 B. van Kaam, Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918-1938 (Wageningen 1964), p. 64.
- 46 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel 1, p. 239.
- 47 Brief De Geer aan Lohman, 28 mei 1921. Archief Lohman.
- 48 Brief Lohman aan de Geer, 22 juli 1922. Archief De Geer inv.nr. 18.

- 49 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 239.
- 50 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 30.
- 51 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 17 maart 1922, p. 405.
- 52 Idem, 7 maart 1922, p. 404.
- 53 Idem, 17 maart 1922, p. 405.
- 54 Idem, 31 juli 1922, p. 424.
- 55 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 211.
- 56 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 31.
- 57 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 166.
- 58 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 226.
- 59 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 6 juli 1922, p. 416.
- 60 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 216.
- 61 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 18 juli 1922, p. 418.
- 62 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 166, citeert een dat Lohman schreef over zijn bezoek aan de koningin op 18 juli 1922.
- 63 Idem, p. 161.
- 64 W. Scholten, 'DSL in relatie tot H.M. Koningin Wilhelmina', in: W.F. de Gaay Fortman, Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman (Kampen 1987).
- 65 Brief van Wilhelmina aan Emma, 13 juni 1924, Koninklijk Huisarchief, a47, iva, 4.
- 66 Brief van Lohman aan De Geer van 17 juli 1922, niet teruggevonden in archief, wel integraal afgedrukt in Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 224.
- 67 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 18 juli 1922, p. 418.
- 68 Idem, 18 juli 1922, p. 418.
- 69 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 228 t/m 230.
- 70 Idem, p. 254.
- 71 Dat meldde De Geer aan zijn fractie nadat bekend werd dat hij in het geheim als informateur was opgetreden, notulen CHU, 25 juli 1922. Archief Tilanus.
- 72 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 265. Vreemd genoeg ontleende Puchinger het deel tussen aanhalingstekens aan het Politiek Dagboek van Colijn. De formulering van deze opdracht van Wilhelmina aan De Geer moet Colijn uit tweede hand hebben gekregen. Van wie is onduidelijk.
- 73 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 255.
- 74 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 256.
- 75 De Geer hield zover bekend geen aantekeningen bij van zijn informatie. Colijn hield een formatiedagboek bij. De Geer zei later dat Colijn hem de steun van de ARP-kant toezegde. Colijn had een lezing die wezenlijk daarvan verschilde.
- 76 Politiek Dagboek van Colijn, zie: Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 256.
- 77 Aantekeningen Nolens. Archief Nolens.
- 78 J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961), p. 393.
- 79 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 22 juli 1922, p. 421.
- 80 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 260, maar hij meldde niet waar hij dit op baseerde.
- 81 Schrift met notulen Kamerfractie CHU van 25 juli 1922 tot 14 november 1923. Archief Tilanus.
- 82 Notulen Tilanus, 25 juli 1922.
- 83 Politiek dagboek Colijn. Archief Colijn.
- 84 H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I, 1869-1933* (Amsterdam 1998), p. 250.
- 85 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 265.
- 86 Colijn, politiek dagboek 1922. Archief Colijn.
- 87 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 263.
- 88 Lohman liet zich door Colijn en Schokking nauwkeurig op de hoogte houden van de ontwikkelingen. Hij schreef een gecompliceerde brief aan Wilhelmina over haar vrees dat de grondwetsherziening niet door de nieuwe Kamer behandeld zou worden en dat zij de verhoging van haar inkomsten zou mislopen. Hij schreef een brief aan Colijn waarin hij die nieuwe voorzitter van de AR-fractie adviseerde om niet al

te rigoureux te gaan bezuinigen. (brief van Lohman aan Colijn van 10 juli 1922, zie: Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 215.) Maar hij schreef ook de twee brieven aan De Geer waarmee hij zich bemoeide met de formatie. (Brieven van Lohman aan De Geer van 17 en 22 juli 1922. Archief De Geer, inv. nr. 18.) En hij schreef een uitvoerig verslag van zijn gesprek met Wilhelmina.

- 89 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 268.
- 90 Idem, p. 269.
- 91 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 216.
- 92 Idem, p. 273.
- 93 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 2 augustus 1922, p. 425.
- 94 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 275.
- 95 Idem, p. 291.
- 96 De algemene politieke beschouwingen waren op 16 november 1922.
- 97 *Handelingen Tweede Kamer*, 1922-1923, p. 456.
- 98 Idem, p. 454.
- 99 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 254.
- 100 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 46.
- 101 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel I, p. 307.
- 102 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 256.
- 103 Zie: J.P. Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).
- 104 J. Zuthem, "Heelen en halven": orthodox-protestantse voormannen en het politiek anti-papisme in de periode 1872-1925 (Hilversum 2001), p. 216.
- 105 Oud, *Honderd jaren*, p. 235.
- 106 Oud schreef er een heel hoofdstuk over in *Het jongste verleden*, deel I, p. 324 t/m 392.
- 107 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 326 en 327.
- 108 Zuthem, 'Heelen en halven', p. 222.
- 109 *De Nederlander*, 31 maart 1921.
- 110 *De Nederlander*, 11 en 15 mei 1921.
- 111 Zuthem, 'Heelen en halven', p. 226.
- 112 Oud, *Honderd jaren*, p. 235.
- 113 Zuthem, 'Heelen en halven', p. 226.
- 114 Brief van De Geer aan Lohman van 16 april 1922. Archief Lohman.
- 115 *Handelingen Tweede Kamer*, 1921-1922, p. 1218.
- 116 Idem.
- 117 Van Beyen, *Spel en de knikkers*, p. 23.
- 118 *Handelingen Eerste Kamer*, 1922-1923, p. 485.

Noten bij 9 De Vlootwet 1923-1925

- 1 *Dagboek De Geer*, 9 augustus 1923.
- 2 G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966), p. 128.
- 3 *De Nederlander*, 9 augustus 1923.
- 4 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 172.
- 5 Idem, p. 183.
- 6 Scheffer, November 1918, p. 124, 155/156, 173/174, 185 en 265/266.
- 7 F.J.H. van Deinse, *Het vraagstuk der venerische ziekten bij de marine* (Leiden 1918).
- 8 J.G. Beunders, *Weg met de vlootwet!* (Bergen NH 1984), p. 4.
- 9 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 32.
- 10 Nota commissie Gooszen, bijlage Tweede Kamer 1921-22.
- 11 W. Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn', in: J. de Bruijn en H. Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994), p. 203.

- 12 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 311.
- 13 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 7 maart 1922, p. 404.
- 14 M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936. Een leven lang een vaste waarde* (Maastricht 2005), p. 125. Stassen geeft bij dit citaat in dit boek, een publieksversie van zijn dissertatie, geen bronvermelding.
- 15 *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1923. In het stuk noemt Elout niet zijn bron, maar wekt sterk de suggestie dat hij Ruijs persoonlijk heeft gesproken. Over de motivering van dit standpunt van Ruijs is weinig bekend. Beunders en Stassen meldden daar niets over. Puchinger liet doorschemeren dat Ruijs per se de Vlootwet wilde doorzetten, maar niet waarom.
- 16 Dat gebeurde op 25 juli 1922. Zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 268.
- 17 Dit waren de aantekeningen die Tilanus in kladvorm maakte, die de basis vormden voor de notulen. De opmerkingen over de Vlootwet stonden vreemd genoeg niet in de uiteindelijke notulen. ArchiefTilanus.
- 18 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 278. Notulen CHU-Kamerclub, 8 augustus 1922. ArchiefTilanus.
- 19 Brief van CHU-fractie aan Ruijs van 15 augustus 1922. ArchiefTilanus.
- 20 Notulen CHU-fractie van 8 augustus 1922. ArchiefTilanus.
- 21 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 89.
- 22 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 297 en 331.
- 23 Idem, p. 284.
- 24 Idem, p. 287.
- 25 Idem, p. 296.
- 26 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 296. Hier gaf Puchinger niet aan uit welke bron hij de inhoud van het gesprek tussen Ruijs en De Geer had. We nemen aan uit de aantekeningen van eerstgenoemde, omdat die het hele hoofdstuk door de voornaamste bron is.
- 27 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 298. Auteur haalde dit uit de formatie-aantekeningen van Ruijs.
- 28 De koningin legde op dat moment een staatsbezoek af aan Noorwegen. Vandaar dat er geen sprake was van een Troonrede, maar van een verklaring van de minister-president.
- 29 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 296.
- 30 Oud, *Het jongste verleden*, p. 109.
- 31 Notulen commissie Patijn, 8 december 1922.
- 32 Rapport Vlootcommissie, p. 3.
- 33 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 101.
- 34 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 4 juni 1923, p. 459.
- 35 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 101. Geheim verbaal van het ministerie van koloniën, Nationaal Archief.
- 36 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 8 juni 1923, p. 461.
- 37 Idem, 16 juli 1923, p. 466.
- 38 *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1923.
- 39 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 16 juli 1923, p. 466.
- 40 Brief van Ruijs aan De Geer, 8 augustus 1923, afschrift van deze brief in het archief van Ruijs.
- 41 Puchinger, Tilanus vertelde mij zijn leven, p. 128.
- 42 Brief Schokking aan CHU-Kamerclub van 25 juli 1923, afschrift in archief Tilanus.
- 43 Geciteerd in de persstemmen van *De Standaard* van 24 juli 1923.
- 44 *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1923.
- 45 Brief Schokking aan CHU-club, 25 juli 1923, afschrift in archief Tilanus.
- 46 Brief van De Waal Malefijt aan Idenburg van 18 juli 1923. Archief Idenburg.
- 47 G. Puchinger, *Persoonlijkheden* (Goes 1956), p. 143.
- 48 *De Nederlander*, 19 juli 1923.
- 49 *Het Volk*, 20 juli 1923.
- 50 *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1923.
- 51 *De Telegraaf*, 19 juli 1923.
- 52 *De Standaard*, 19 juli 1923.

- 53 *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1923.
- 54 *De Standaard*, 3 augustus 1923.
- 55 *De Nieuwe Haagsche Courant*, 25 juli 1923.
- 56 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 428.
- 57 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 415. Hier staat de nota van Colijn integraal afgedrukt.
- 58 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 219.
- 59 Idem, p. 162.
- 60 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 263.
- 61 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 109.
- 62 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 260.
- 63 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 109.
- 64 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel vier, p. 305.
- 65 Oud, *Het jongste verleden*, deel 2, p. 157.
- 66 Idem, p. 119.
- 67 Idem, p. 157.
- 68 C.K. Elout, *Figuren en momenten uit de politiek van koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938), p. 92.
- 69 Oud, *Het jongste verleden*, deel 2, p. 137.
- 70 De tekst van de brochure verscheen integraal in *De Nederlander* van 19 november 1923 onder de kop: 'Het verweer van de heer De Geer'.
- 71 Voorlopig verslag Tweede Kamer over hoofdstuk I de staatsbegroting van 1924, Bijlage A, p. 8.
- 72 D.J. de Geer, *Een voorloopige memorie van antwoord* (Arnhem 1923), p. 3.
- 73 Idem, p. 10.
- 74 Idem, p. 13.
- 75 Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn', in: J. de Bruijn en H. Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie*, p. 202-203.
- 76 J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw* (Utrecht 1989), p. 111.
- 77 Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn', p. 214; Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 273-274.
- 78 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, p. 124.

Noten bij 10 Minister onder Colijn 1925-1926

- 1 Brief van De Waal Malefijt aan Idenburg. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 334.
- 2 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 140.
- 3 Interview in *Timothëus*, 22 november 1924.
- 4 Oud, *Het jongste verleden*, deel 11, p. 143.
- 5 Idem, p. 176.
- 6 Idem, p. 156.
- 7 Brief van De Geer aan Ruijs van 27 juli 1923. Archief Ruijs.
- 8 *De Nederlander*, 6 december 1923 en 19 december 1923. 'De Geer, De Staatsfinanciën, 1924'. Die visie sprak hij ook uit in de algemene vergadering van de CHU in juli 1924. In deze stukken bevestigde hij nog eens zijn kijk op het gevaar van inflatie.
- 9 Puchinger schreef dit stuk toe aan Lohman, volgens mij ten onrechte. Behalve dat het de stijl heeft van De Geer, was Lohman in die tijd al bedlegerig en niet meer in staat tot het schrijven van artikelen. Zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 523.
- 10 In NRC van 18 december 1925 stond een verslag van de rede die De Geer hield in Delft.
- 11 *De Nederlander*, 27 december 1925.
- 12 Dagboek De Geer, 1925.
- 13 De Geer, *Herinneringen*, p. 13. D.J. de Geer, 'Een honderdsten geboortedag', *Stemmen des Tijds*, jaargang 1937, p. 11.
- 14 Zie hiervoor de paragraaf over algemeen kiesrecht in hoofdstuk 5. Behalve Lohman was ook Kuyper zo

- boos over De Geers stemgedrag dat hij hem na de vergadering apart nam en hem de mantel uitveegde.
- 15 Brief van De Geer aan Lohman, van 20 november 1911. Archief Lohman. De brief van Lohman is niet teruggevonden. Wat erin stond weten we door de brief aan Lohman waarin De Geer trachtte de boosheid bij zijn baas weg te nemen.
 - 16 De Geer, *Herinneringen*, p. 19.
 - 17 Het ging hierbij om de arbeidersziekteverzekering en om een verbod op arbeid langer dan tien uur per dag. Maar De Geer steunde ook als enig Kamerlid van rechts het amendement van sociaal-democraat Schaper om arbeid voor kinderen jonger dan 14 te verbieden en de leerplicht uit te breiden naar die leeftijd. Zie hiervoor hoofdstuk vijf, paragraaf Kabinet Heemskerk.
 - 18 Voorbeelden daarvan zijn: De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen*, p. 537 en Nolens in: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 68.
 - 19 De Geer, 'Een honderdsten geboortedag', *Stemmen des Tijds*, jaargang 1937, p. 10 t/m 21.
 - 20 G. Puchinger, *Persoonlijkheden* (Goes 1956), p. 45.
 - 21 Brief van Lohman aan De Geer, 10 maart 1921. Archief De Geer, inv.nr. 18.
 - 22 D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus, verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002), p. 38 t/m 47.
 - 23 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 15.
 - 24 De Telegraaf, 5 juni 1925.
 - 25 De Telegraaf, 12 juni 1925.
 - 26 Oud, *Honderd jaren*, p. 247.
 - 27 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 15. De gegevens over de formatie, zoals citaten uit brieven en dagboeken, zijn afkomstig uit dit boek: p. 15 t/m 68.
 - 28 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 23.
 - 29 Idem, p. 41 t/m 43.
 - 30 Idem, p. 42.
 - 31 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 41. Notulen CHU-fractie 13 juli 1925. Archief Tilanus.
 - 32 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 51.
 - 33 Idem, p. 55.
 - 34 Idem, p. 57.
 - 35 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 65. Ook Van Osch haalde de zogenaamde kwestie tussen De Geer en Schokking aan. Alleen schrijft hij dat De Geer graag Justitie wilde in plaats van Binnenlandse Zaken en dat hij dus die 'strijd' met Schokking had verloren. In die jaren gold Justitie echter als een 'klein' ministerie, zeker in vergelijking met Binnenlandse Zaken. Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 135.
 - 36 Brief van Idenburg aan zijn vrouw van 28 juli 1925. Archief familie Idenburg.
 - 37 Brief van De Vos van Steenwijk aan Bonne de Savornin Lohman van 1 augustus 1925. Archief B.C. de Savornin Lohman.
 - 38 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 65.
 - 39 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 134.
 - 40 *Vaderland*, 31 juli 1925. Notulen CHU-vergadering van het jaar 1925. Archief Tilanus.
 - 41 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 68.
 - 42 D. Hans, *Parlementsfilmen* (Scheveningen 1924), p. 87.
 - 43 H. van Spanning (red.), *Veertien brieven aan J.R. Snoeck Henkemans* (Alblasserdam 1982), p. 20.
 - 44 Brief van Idenburg aan zijn vrouw, 16 juli 1925. Archief familie Idenburg.
 - 45 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 343.
 - 46 Brieven van De Vos van Steenwijk aan B.C. Lohman, F.C. Gerretson en Van Wijnbergen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II.
 - 47 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 149.
 - 48 *Handelingen Eerste Kamer*, 1923-1924 p. 77. Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 9-10.
 - 49 Brief van De Vos van Steenwijk aan B.C. de Savornin Lohman op 24 mei 1925. Archief B.C. de Savornin Lohman.
 - 50 Brief van De Vos van Steenwijk aan B.C. Lohman van 29 mei 1925. Archief B.C. Lohman.
 - 51 Notulen CHU-fractie, juli 1925. Archief Tilanus. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 56.
 - 52 *Het Vaderland*, 31 juli 1925.

- 53 *Algemeen Handelsblad*, 31 juli 1925.
- 54 *De Standaard*, 1 augustus 1925.
- 55 *De Nederlander*, 1 augustus 1925.
- 56 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 277.
- 57 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 43.
- 58 *Handelingen Eerste Kamer*, 1925-1926, p. 224 en verder.
- 59 Notulen CHU-fractie, 13 juli 1925. Archief Tilanus.
- 60 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 40, Puchinger haalde dit uit de aantekeningen van Colijn.
- 61 Brief van De Vos aan B.C. Lohman, van 17 november 1925. Archief B.C. Lohman.
- 62 Deze verklaring gaf De Visser op 6 april 1926 voor de Algemene Vergadering van de CHU, (Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 411).
- 63 Notulen CH-fractie van 9 december 1925. Archief Tilanus.
- 64 Brief van De Vos van Steenwijk aan B.C. Lohman van 15 december 1925. Archief B.C. Lohman.
- 65 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 407.
- 66 Idem, p. 408.

Noten bij II De geheime formatie 1925-1926

- 1 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 335.
- 2 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 444.
- 3 Katholieke kranten als *De Tijd* (24 november 1925) en *De Maasbode* (23 november 1925) legden dit 'aanbod' uit als een uiting van gebrek aan tact en politieke waardigheid. Zij spraken respectievelijk van 'koehandel' en 'de cheque van meneer Marchant'.
- 4 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 454.
- 5 Brief van Colijn aan Van Nispen tot Sevenaer, van 2 december 1925. Archief Colijn.
- 6 Uitgebreid verslag van deze avond staat in de notulen van de CHU-fractie, 9 december 1925. Archief Tilanus.
- 7 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 558.
- 8 Idem, p. 495.
- 9 Notulen CHU-fractie, 24 december 1925. Archief Tilanus.
- 10 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 558.
- 11 Brief Van De Vos van Steenwijk aan Van Wijnbergen, 17 januari 1925. Archief Van Wijnbergen.
- 12 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 465.
- 13 Aantekeningen Ruijs over Vaticaan crisis. Archief Ruijs.
- 14 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 559.
- 15 Idem, p. 560.
- 16 Idem, p. 562.
- 17 Brief van Ruijs aan Van Nispen, 8 december 1925. Archief Van Nispen.
- 18 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 571.
- 19 Notulen CHU-fractie, 19 januari 1926. Archief Tilanus.
- 20 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 568.
- 21 Zie de uitspraken van Harm van Riel over De Geer en Limburg in hoofdstuk vijf, paragraaf Provinciale Staten.
- 22 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 589. Aantekeningen Ruijs. Archief Ruijs.
- 23 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 587.
- 24 Brief De Vos van Steenwijk aan De Savornin Lohman, 7 februari 1926. Archief Lohman.
- 25 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 585.
- 26 Idem, p. 600.
- 27 Volgens Puchinger, stelde De Geer de kwestie aan de orde. Hij baseerde zich op aantekeningen van Van Schaik die bij deze bijeenkomst aanwezig was. (Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 601.)

- Volgens een van de mensen uit het kamp-Colijn – zoals Koolen – was het echter de ‘professor’, Slotemaker de Bruïne dus, die nadere vragen stelde en uiteindelijk stelde dat hij zo niet kon meedoen. (Brief Koolen aan Van Nispen, 28 februari 1926. Archief Van Nispen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 602).
- 28 Brief van 1 maart 1926 van Slotemaker de Bruïne aan Ruijs. Archief Ruijs. Zie voor de integrale brief: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 603. Fasseur stelde in zijn biografie van Wilhelmina dat De Geer de poging van Limburg willens en wetens liet stranden zodat hij daarna de kans kon grijpen om minister-president te worden. (Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, p. 179-180.) Uit de brief van Slotemaker de Bruïne (zie volgende noot) blijkt dat De Geer niet alleen stond in zijn bezwaar tegen zijn kritiek op het door Limburg geformuleerde voorstel voor het gezantschap.
- 29 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 638.
- 30 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 643.
- 31 Voor veel gegevens zijn we afhankelijk van de aantekeningen die Ruijs vrij systematisch bijhield. Ook heeft Puchinger betrokkenen na de oorlog over de formatie gesproken. De Geer heeft vermoedelijk geen aantekeningen bijgehouden, die zijn in ieder geval niet gevonden.
- 32 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 637.
- 33 Idem.
- 34 Telegram van 26 februari 1926, ingeplakt in de aantekeningen van Van Wijnbergen, in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 637.
- 35 Brief van Koolen aan Van Nispen van 28 februari 1926. Archief Van Nispen.
- 36 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 641.
- 37 Idem, p. 560.
- 38 Brief van De Vos van Steenwijk aan Van Wijnbergen op 6 maart 1926 in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 656.
- 39 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 647.
- 40 Idem, deel II, p. 656. Dit betreft een persoonlijke mededeling van De Geer aan Puchinger gedaan in 1951.
- 41 Idem, deel II, p. 647.
- 42 J. de Ruiter, *Jan Donner jurist* (Amsterdam 2003), p. 57.
- 43 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 649.
- 44 Van secretaris-generaal Van Blom is niet bekend waar hij politiek gezien stond en wat hij van de terugkomst van het kabinet-Colijn vond. Zijn vader was liberaal en Nederlands Hervormd. Dat maakt het niet erg waarschijnlijk dat J.G. van Blom gelieerd was aan de ARP.
- 45 De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 57.
- 46 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 650.
- 47 Idem.
- 48 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 652.
- 49 Dagboek De Geer, 29 juli 1921.
- 50 Brief De Vos aan Van Wijnbergen, 6 maart 1926. Archief Van Wijnbergen.
- 51 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 180.
- 52 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 645.
- 53 Idem, p. 764.
- 54 Idem, p. 652.
- 55 Dit verhaal vertelde Kan op 23 september 1926 aan Ruijs. Archief Ruijs.
- 56 Brief van Van Wijnbergen aan Ruijs van 8 maart 1926. Archief Ruijs.
- 57 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 11 februari 1928, p. 549.
- 58 In de biografie Willem Hubert Nolens 1860-1931 (Assen 1978), constateerde J.P. Gribling dat er een verwijdering was tussen Nolens en Ruijs bij de formatie van 1929. Dat lijkt aan de late kant. De keuze van Nolens voor Colijn ten koste van Ruijs heeft bij de laatstgenoemde zeker een rol gespeeld in zijn positiebepaling in de crisis rond het gezantschap.
- 59 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 758 t/m 764.
- 60 Idem, p. 643.
- 61 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 153.

- 62 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 334-339.
- 63 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 335. Fasseur schrijft in: *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (p. 179-180) ook dat De Geer koste wat kost premier wilde worden.
- 64 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 396.
- 65 *Idem*, p. 400.
- 66 Dat De Visser het premierschap heeft aangeboden aan De Geer is nooit uit de stukken en of brieven gebleken. Ook Puchinger heeft nooit aandacht geschonken aan deze mededeling van De Geer. We moeten aannemen dat dit klopt, want De Visser zat op het moment dat De Geer dit zei, zelf in de vergaderzaal van de Tweede Kamer. Zijn zwijgen betekende een bevestiging van de uitspraken van De Geer.
- 67 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ochtendeditie, 19 maart 1926.
- 68 Tanja, *Goede politiek*. p. 144.
- 69 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 49.
- 70 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ochtendeditie, 19 maart 1926.
- 71 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 677.
- 72 *Handelingen Eerste Kamer*, 1925-1926, p. 124.
- 73 *Het Volk*, 10 april 1926.

Noten bij 12 Kabinet-De Geer I 1926-1929

- 1 De regeringsverklaring staat in de *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 327 en verder.
- 2 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 390.
- 3 NRC, ochtendeditie van 19 maart 1926.
- 4 *Handelingen Tweede Kamer* 1925-1926, p. 388.
- 5 Parlementair Documentatie Centrum, lemma L.A. van Roijen. www.parlement.com.
- 6 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 663.
- 7 Brief van Colijn aan Heemskerk van 29 april 1926. Colijn wilde Heemskerk, die over de ministerswissel een interpellatie had aangevraagd, voorzien van achtergrondinformatie die hij van zijn vriend Nolens had.
- 8 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 104.
- 9 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 881 en verder.
- 10 Brief van Colijn aan Ruijs van 5 maart 1926. Archief Ruijs.
- 11 Brief Colijn aan De Waal Malefijt, 16 maart 1926. Puchinger *Colijn en het einde van de coalitie* deel II, p. 664.
- 12 Brief Colijn aan Van Wijnbergen van 6 maart 1926. Archief Van Wijnbergen.
- 13 Brief van Beyen aan Puchinger van 5 april 1971. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 10.
- 14 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 19.
- 15 *Idem*, p. 394.
- 16 *Idem*, p. 316.
- 17 H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II, 1933-1944* (Amsterdam 2004), p. 369.
- 18 Brief van De Geer aan A. van der Hoeven, 27 mei 1927. Archief De Geer, inv.nr. 15.
- 19 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 400.
- 20 Dat Kan hiermee instemde vond Oud 'onbegrijpelijk'. Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 102. Oud vergat dat Kans achtergrond liberaal was en niet per se een wet wilde verdedigen waar liberalen over het algemeen tegen waren.
- 21 *Handelingen Eerste Kamer*, 1925-1926, p. 224 en verder.
- 22 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 102.
- 23 De feiten uit dit historisch overzicht van het Belgisch traktaat zijn ontleend aan R.L. Schuurisma, *Een onaannemelijke tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de publieke opinie* (Utrecht 1975).
- 24 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 389.
- 25 Schuurisma, *Een onaannemelijk tractaat*, p.157.
- 26 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 79.
- 27 Heldring was goed op de hoogte van de gesprekken bij die formatie, want hij wist op 3 mei 1926 al te melden dat Van Karnebeek wel en het kabinet niet zou opstappen als het verdrag werd verworpen. Zie: E.

- Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954*, 3 dln. (Utrecht 1970), p. 657.
- 28 De Geer, *Herinneringen*, p. 51.
- 29 R. Schuurisma, 'De beste van het interbellum', in: D. Hellema, *De Nederlandse ministers van buitenlandse zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999), p. 95.
- 30 Volgens Heldring stemde Colijn voor om bij Nolens een wit voetje te halen zodat hij na de verkiezingen de coalitie kon herstellen, Heldring, *Herinneringen en dagboek*, p. 672.
- 31 De Geer, *Herinneringen*, p. 52.
- 32 D. Hillenius en J.B. Kan, *VNG-magazine*, 14 en 28 april en 5 mei 2000.
- 33 De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 60.
- 34 De Geer, *Hou en trouw tot het einde*, p. 74.
- 35 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 240.
- 36 Idem, p. 241.
- 37 Brief van Waszink aan Ruijs van 15 november 1931. Archief Ruijs.
- 38 C.A. Groenewold, *Christelijk en sociaal: biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum 2007), p. 73.
- 39 Idem, p. 77.
- 40 *Handelingen Eerste Kamer, 1926-1927*, p. 77.
- 41 *Handelingen Eerste Kamer, 1926-1927*, p. 59. Het woord versobering stond toen nog niet in het Van Dale woordenboek.
- 42 *Handelingen Eerste Kamer, 1926-1927*, p. 92/93.
- 43 Brief van De Geer aan B.C. De Savornin Lohman van 23-4-1929. Archief B.C. Lohman.
- 44 Zie: Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 175.
- 45 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 381/382; Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 339.
- 46 *Handelingen Eerste Kamer, 1927-1928*, p. 551.
- 47 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 216 t/m 218.
- 48 *Enquêtemissie Regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag 1949), deel 2C, p. 669, verhoor van Michiels van Verduynen.
- 49 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 105.
- 50 In die tijd schreef C.D. Wesseling een parlementaire rubriek in de *Haagsche Post* die bekend stond om zijn 'onpartijdige vrijmoedigheid'. H.L. Wesseling, *Zoon en vader – vader en zoon* (Amsterdam 2008), p. 122-125. Zie ook: De Geer, *Hou en trouw*, p. 117.
- 51 *De Tijd*, 5 november 1928.
- 52 *Handelingen Tweede Kamer 1928-1929*, p. 262 en verder.
- 53 *Algemeen Handelsblad*, 15 november 1928.
- 54 *Handelingen Tweede Kamer, 1928-1929*, p. 262.
- 55 *Handelingen Tweede Kamer, 1928-1929*, p. 299.
- 56 *Handelingen Tweede Kamer, 1927-1928*, p. 582.
- 57 Zie daarvoor hoofdstuk zeven, de klachten van Beyen en Trip die onder De Geer topambtenaren op Financiën waren.
- 58 *De Tijd*, *Haagsche Brieven*, 29 juni 1929.
- 59 *Dagboek De Geer, voorjaar 1929*.
- 60 Brief van Welter aan Nolens van 1 december 1926. Archief Nolens. Zie ook: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 722.
- 61 *De Tijd*, *Haagsche Brieven*, 27 november 1928.
- 62 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 4.
- 63 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (vierde druk. Amsterdam 1982 (oorspr. 1968)). Zie voor de spelregels van pacificatiedemocratie p. 116 t/m 130.

Noten bij 13 Geld voor de gemeenten

- 1 Kooiman, D., *De parlementaire geschiedenis van de wet herziening van de financiële verhouding rijk en gemeenten* (Alphen aan den Rijn 1929). p. 13.

- 2 Kooiman, *De parlementaire geschiedenis*, p. 11.
- 3 Idem, p. 17.
- 4 *Handelingen Tweede Kamer, 1928-1929, bijlagen*.
- 5 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 176.
- 6 Dit is een korte samenvatting van *De parlementaire geschiedenis* van Kooiman, p. 10 t/m 28.
- 7 Installatie staatscommissie. *Bijlagen Tweede Kamer 1921-1922*.
- 8 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 74.
- 9 Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer, bijlagen, 1928-1929*.
- 10 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 74.
- 11 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 177.
- 12 Dagboek De Geer, juli 1928.
- 13 M. Slingenberg (red.), *Meeningsuitingen en beschouwingen naar aanleiding van de totstandkoming der wet, houdende herziening van de financiële verhouding tusschen het rijk en de gemeenten en wijziging van eenige bepalingen der provinciale wet der gemeente (Alphen aan den Rijn 1929)*, p. 23.
- 14 Memorie van toelichting, bijlagen *Handelingen Tweede Kamer, 1928-1929*.
- 15 Kooiman, *De parlementaire geschiedenis*, p. 151.
- 16 Brief van De Geer aan Ruijs van 3 mei 1929. Archief Ruijs.
- 17 Slingenberg, *Meeningsuitingen en beschouwingen*, p. 1.
- 18 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 178.
- 19 G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut. *Mens en magistraat* (Amsterdam 1968), p. 203, zie noot 124.
- 20 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 178.
- 21 Borrie, F.M. Wibaut, p. 202.
- 22 *De Standaard*, 4 mei 1929.
- 23 Brief van Wibaut aan De Geer van 28 juli 1921, afschrift in archief F.M. Wibaut.
- 24 F.M. Wibaut, 'De financiële verhouding tusschen rijk en gemeenten', *Het Haagsch Maandblad*, januari 1928, no. 1, p. 19.
- 25 Borrie, F.M. Wibaut, p. 202.
- 26 F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936), p. 331.
- 27 'Per exprestrein achteruit', *Het Volk*, 3 oktober 1928.
- 28 Brief van De Geer aan Wibaut, 4 oktober 1928. Archief F.M. Wibaut.
- 29 Borrie, F.M. Wibaut, p. 206.
- 30 J.H.P.M. van der Grinten, 'De gemeentelijke autonomie en de wet op de financiële verhouding tusschen rijk en gemeenten', in: *Meeningsuitingen en beschouwingen*, p. 42.
- 31 *Het Vaderland*, 11 juli 1929.
- 32 Behalve Wibaut stemden ook E. Rugge, F.L. Ossendorp en fractievoorzitter M. Mendels tegen de Financiële-verhoudingswet.
- 33 *De Standaard*, 11 juli 1929.
- 34 *Het Vaderland*, 10 juli 1929.
- 35 De notulist van de Eerste Kamerfractie schreef over de stemming in de notulen: 'Door de een werd de wet gezien als een aanslag op de ontplooiing van het gemeentelijke leven, de ander zag het als een overgangswet, die veel goeds en veel slechts bevat'. Borrie, F.M. Wibaut, p. 204.
- 36 *De Standaard*, 4 mei 1929.
- 37 *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1929.
- 38 De Geer, *Hou en trouw*, p. 113.
- 39 'De Geer als dictator?', *Het Vaderland*, 4 mei 1929 (avondblad).
- 40 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 juli 1929.
- 41 P. Bordewijk, 'Tien jaar nieuwe financiële verhoudingswet', *Tijdschrift B&G*, 27-10-2007.
- 42 De Geer maakte melding van deze brief in *Herinneringen*, p. 48. In zijn archief is die brief niet teruggevonden.
- 43 Aantekeningen van Ruijs tijdens de formatie van 1929, 30 juni 1929. Archief Ruijs.
- 44 Dagboek De Geer, 25 december 1932.
- 45 *De Nederlander*, 27 december 1932.

Noten bij 14 Minister onder Ruijs 1929-1933

- 1 Nieuwe Rotterdamse Courant, 4 juli 1933.
- 2 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 12.
- 3 Oud, *Honderd jaren*, p. 257.
- 4 Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, p. 52.
- 5 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 782.
- 6 Notulen CHU-fractie, 9 juli 1929. Archief Tilanus.
- 7 Notulen CHU-fractie, 17 juli. Archief Tilanus.
- 8 Dat blijkt uit de notulen van de CHU-fractie gedurende de formatie. Archief Tilanus.
- 9 *De Nederlander*, 3 september 1923.
- 10 *Handelingen Tweede Kamer 1929-1930*, p. 295.
- 11 *Het Vaderland*, 12 oktober 1928.
- 12 De Geer, *Hou en trouw*, p. 41 t/m 47.
- 13 *Handelingen Tweede Kamer 1913-1914*, p. 557.
- 14 'Parlementair kabinet', *De Nederlander*, 22 juli 1929.
- 15 Brief van CHU-fractie aan Ruijs van 2 augustus 1929. Archief De Geer, inv.nr. 49.
- 16 'Waarom vroeger anders?', *De Nederlander*, 2 september 1929.
- 17 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 837.
- 18 Aantekeningen van zowel Colijn als van Ruijs. Archief Ruijs. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 836.
- 19 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 837.
- 20 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 840.
- 21 Dagboek De Geer, begin augustus 1929.
- 22 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 840.
- 23 Briefkaart van De Geer aan Ruijs van 5 augustus 1929. Archief Ruijs.
- 24 Zuid-Limburger, 28 september 1929, dit knipsel is gevonden in het archief van Ruijs. Het is daarom niet uitgesloten dat Ruijs de bron voor dit stuk was. Het bevatte persoonlijke gegevens die alleen insiders konden weten zoals de data waarop De Geer met vakantie ging en terugkwam. Die klopten ook met die in het dagboek van De Geer.
- 25 Dagboek De Geer, 6 augustus t/m 3 september 1929.
- 26 J.P. Rehwinkel, *De minister-president* (Zwolle, 1991), p. 50. In de negentiende eeuw kwam dat wel vaker voor, zoals bij Rochussen, Van Heemstra en Van Bosse in respectievelijk 1860, 1861 en 1871.
- 27 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 30.
- 28 Idem, p. 56.
- 29 Idem, p. 59.
- 30 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 127.
- 31 Idem, p. 131.
- 32 Idem, p. 133.
- 33 A.M. Mulder, *Nederlandse economische politiek in het interbellum* (Delft 1994), p. 16.
- 34 H.M. Hirschfeld, *Actieve economische politiek in Nederland in 1929-1934* (Amsterdam 1946).
- 35 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 128.
- 36 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 121.
- 37 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 132.
- 38 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 122.
- 39 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 133.
- 40 Idem, p. 134.
- 41 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 128.
- 42 Idem, p. 126 en 131.
- 43 Idem, p. 126.
- 44 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 134.
- 45 P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980), p. 82-85.

- 46 P. de Rooy, *Werklozenzorg en werklozenbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979), p. 70.
- 47 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 136.
- 48 'Miljoenennota 1931', bijlagen *Handelingen Tweede Kamer*, 1930-1931.
- 49 Dagboek De Geer, oktober 1930.
- 50 *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 1250.
- 51 Idem, p. 1296.
- 52 *De Tijd*, 20 december 1930.
- 53 *Handelingen Eerste Kamer* 1930-1931, p. 150.
- 54 'Miljoenennota 1932', Bijlagen *Handelingen Tweede Kamer*, 1931-1932.
- 55 Algemene beschouwingen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1931-1932, p. 366.
- 56 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 174.
- 57 *Handelingen Eerste Kamer*, 1931-1932, p. 490.
- 58 Idem, p. 510.
- 59 Dagboek De Geer, najaar 1931.
- 60 De Rooy, *Werklozenzorg en werklozenbestrijding*, p. 79.
- 61 Idem, p. 79. Notulen ministerraad 1931, nr. 375.
- 62 G. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie. Deel III. *De geschiedenis van kabinetsformaties 1933-1939* (Leiden 1993), p. 15.
- 63 De Rooy, *Werklozenzorg en werklozenbestrijding*, p. 75.
- 64 Volgens Stevers gebruikten ministers van financiën vanaf 1907 normen voor een 'sluitende begroting'. Het viel hem op dat zij de neiging hadden om in tijden van crises een ruimtere definitie daarvan aan te houden. Ook De Geer onttrok zich niet aan dit gebruik, om de zaak florissanter voor te stellen dan het in werkelijkheid was. Zie: Th.A. Stevers, 'Begrotingsnormen 1814-1939', *Economisch Sociaal-Historisch Jaarboek*, 1976. (Den Haag 1976).
- 65 Th.A. Stevers, 'Begrotingsnormen 1814-1939', p. 139. J.L. van Zanden nuanceerde dit overigens. Hij vindt het onjuist om het hele tekort op de begroting per definitie gelijk te stellen met een stimulerend beleid. Zie: J.L. van Zanden, *De dans om de gouden standaard: economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam 1988), p. 17.
- 66 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 143.
- 67 Zie hoofdstuk tien, paragraaf 'Verkiezingen van 1925'.
- 68 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 180.
- 69 Zie hoofdstuk acht, paragraaf 'Trip'.
- 70 Brieven van Trip aan De Geer van 14 juni 1933 en 24 maart 1941. Archief De Geer, inv.nr. 19.
- 71 Die bijna overdreven bedankjes herhaalde Trip tien jaar later, toen De Geer net was teruggekeerd uit Londen en in bezet Nederland daarvoor hard werd aangepakt. Zie: Brief van Trip aan De Geer 24 maart 1941. Archief De Geer, inv.nr. 19.
- 72 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 180.
- 73 A.M. Mulder, *Denken over beleid, de Nederlandse economische politiek in het interbellum* (Delft 1994), p. 5.
- 74 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 143.
- 75 L. Ahamed, *Lords of Finance* (Londen 2009). Ahamed legt hierin uit hoezeer de presidenten van de centrale banken van Engeland, Frankrijk, Duitsland en de vs in die tijd de gouden standaard koesterden.
- 76 Van Zanden, *De dans om de gouden standaard*, p. 26 en verder.
- 77 *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 820.
- 78 *Handelingen Tweede Kamer* 1929-1930, p. 813.
- 79 Voorbeeld hiervan was de technische kwestie over de afschaffing van de zogeheten verdedigingsbelasting II. *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 1134.
- 80 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 140.
- 81 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 141.
- 82 Volgens Oud is het verdrag wel in Geneve gesloten, maar om onduidelijke redenen naar Ouchy vernoemd. Oud, *Het jongste verleden* deel IV, p. 371.
- 83 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 372.

- 84 Idem, p. 375.
- 85 *Het Vaderland*, 5 november 1932.
- 86 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 380.
- 87 Aalberse, *De dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 5 december 1932, p. 605.
- 88 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 300.
- 89 De Geer, in *Onze Eeuw*, eerste jaargang, oktober 1901, p. 868-891.
- 90 Dagboek De Geer, vakantie 1921.
- 91 Brief van Van Nispen aan De Geer, 30 maart 1927. Archief De Geer, inv.nr. 17.
- 92 Brief van Van Nispen aan De Geer, 13 februari 1928. Archief De Geer, inv.nr. 17.
- 93 Brief van mevrouw Van Nispen aan De Geer, 19 januari 1957. Archief De Geer, inv.nr. 17.
- 94 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 67.
- 95 J.P. Gribling, 'Nolens en de CHU', *Christelijk Historisch Tijdschrift*, jaargang 1978, p. 50.
- 96 Gribling, Willem Hubert Nolens, p. 305.
- 97 *De Nederlander en De Telegraaf* van 26 april 1927.
- 98 Verkiezingsmanifest CHU 1929, paragraaf 6.
- 99 CHU-notulen, 13 december 1932. Archief Tilanus.
- 100 Aantekeningen van Donner. Archief Donner. Het is volgens Puchinger opmerkelijk dat Donner van deze crisis aantekeningen heeft gemaakt en bewaard, terwijl hij van de rest van zijn politieke loopbaan weinig noteerde. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 63.
- 101 Aantekening Tilanus. Archief Tilanus en aantekeningen Ruijs. Archief Ruijs.
- 102 J.C.H. Blom, *De munterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975).
- 103 Rede van De Geer bij jaarvergadering CHU, in: *De Nederlander*, 7 april 1933.
- 104 G.J. Heering, *Kurios Christos*, p. 74.
- 105 Aantekeningen Donner. Archief Donner.
- 106 Donner verklaarde dat in een brief aan Blom, zie: Blom, *De munterij*, p. 144 en interview met Donner van Bank en Bosscher, p. 11.
- 107 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 34.
- 108 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 16.
- 109 G. Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig* (Zutphen 1982), deel I, p. 59.
- 110 De Geer hield trouwens die dag een toespraak bij het graf van De Visser voor de onthulling van een monument aldaar.
- 111 De term die De Ruiter hiervoor gebruikte. De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 92.
- 112 Aantekening Tilanus 6 februari 1933. Archief Tilanus.
- 113 Idem, 11 februari 1933. In het dagboek van De Geer is hierover helemaal niets te vinden.
- 114 Idenburg zei op verschillende momenten dat De Geer de financiën deerlijk in de war had gebracht. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II p. 849, noot 7; p. 828, noot 40 en p. 825 noot 16.
- 115 Notulen fractie RKSP, 10 december 1930.
- 116 Brief van Nolens aan De Geer van 16 december 1930. Archief De Geer, inv.nr. 16.
- 117 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 14.
- 118 Conceptbrief van Aalberse gericht aan Van Wijnbergen, 4 oktober 1931. Archief Aalberse.
- 119 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 136.
- 120 Idem, p. 141.
- 121 *Het Vaderland*, 18 november 1930.
- 122 *Handelingen Tweede Kamer, 1929-1930*, p. 1134.
- 123 Joh. de Vries, 'Van Samenwerking tot conflict. De thesaurier-generaal mr. dr. A. van Doorninck, 1923-1935', in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid* (Amsterdam 1996), p. 317 t/m 336.
- 124 Nota van Van Doorninck van 8 oktober 1929. Archief ministerie van financiën, doos wijziging comptabiliteitswet, Nationaal Archief.
- 125 De Vries, 'Van samenwerking tot conflict', p. 328.
- 126 Heldring, *Herinnering en dagboek*, 6 januari 1931, p. 908. Ook op 27 april 1931 (p. 921) en 9 mei 1932 (p. 972) tekende Heldring dergelijke uitlatingen op.

- 127 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 376.
 128 J.H.A. Schaper, *Een halve eeuw van strijd*, twee delen (Groningen 1933 en 1935), deel II, p. 425.
 129 *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen: 1899-1969*. Verzorgd door het Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag 1970), p. 126 en 127.

Noten bij 15 Fractievoorzitter van de CHU 1933-1937

- 1 Notulen CHU-fractie, 28 april 1933. Archief Tilanus.
- 2 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 88.
- 3 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 200.
- 4 Van Spanning, 'Veel CH-prominenten bekend', p. 72.
- 5 De Geer, *Herinneringen*, p. 54.
- 6 Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, p. 57-68.
- 7 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 66.
- 8 De Geer bezocht de bijeenkomsten in Amsterdam, Groningen, Barneveld, Zwijndrecht, Leeuwarden en Zwolle, zie dagboek De Geer, 13 maart. Niet van alle bijeenkomsten verscheen in *De Nederlander* een integraal verslag van zijn rede.
- 9 Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel II, p. 147.
- 10 Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, p. 168.
- 11 Notulen CHU-fractie van 28 april 1933. Archief Tilanus.
- 12 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 89.
- 13 Idem, p. 146.
- 14 Idem, p. 147.
- 15 Aantekeningen van Tilanus gedateerd, 20 mei 1933. Archief Tilanus.
- 16 Kielstra kreeg niet al te lang daarna een benoeming tot gouverneur van Suriname, wat hij tot 1944 zou blijven.
- 17 Aantekeningen Tilanus. Archief Tilanus.
- 18 Notulen CHU-fractie 30 mei 1933. Archief Tilanus.
- 19 Idem.
- 20 Briefwisseling formatie 1933. Archief De Geer, inv.nr. 54.
- 21 Notulen CHU-fractie, 8 mei 1933. Archief Tilanus.
- 22 Briefwisseling formatie 1933. Archief De Geer, inv.nr. 54.
- 23 Puchinger concludeert dat De Geers commentaar 'heel wat positiever was uitgevallen dan dat van zijn fractie binnenskamers'. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 174.
- 24 Notulen CHU-fractie 30 mei 1933. Archief Tilanus.
- 25 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 169.
- 26 Rede Van Walsum in archief CHJO, jaren 1926-1932, Nationaal Archief.
- 27 Zijn rede van die middag is later door C. Blommendaal uitgegeven als brochure onder de titel 'Ons ideaal' (Den Haag 1933).
- 28 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 128.
- 29 Notulen CHU-fractie, 20 mei 1933. De notulen van die vergadering geven geen uitsluitsel over de vraag of De Geer voor de functie van hoofdredacteur bedankte.
- 30 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 89.
- 31 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 368. Bron was het aantekenboekje van Van Boetzelaer. Ook verklaarde Van Walsum in een interview met Wieten dat De Geer hierbij doorslaggevend was geweest.
- 32 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 89.
- 33 Idem, p. 90.
- 34 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 91. Wieten citeerde uit een boek van De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 9.
- 35 Dat stelde vaste medewerker C.L. Patijn in een interview dat Wieten met hem had op 3 juli 1981. Zie: Wieten *Dagblad en doorbraak*, p. 91.
- 36 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 94.

- 37 Idem, p. 92.
- 38 Brief van De Geer aan Van Walsum van 5 december 1933. Archief Van Walsum, 307, 13.
- 39 De Geer meldde dit in een brief aan Van Walsum op 3 augustus 1933. Archief Van Walsum, 307, 13.
- 40 Zie hiervoor artikel 3 van de statuten van de nv *Dagblad De Nederlander*: 'Het dagblad De Nederlander aanvaardt als grondslag van zijn staatkundig streven het program van beginselen van de Christelijk-Historische Unie'. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 99 en 371.
- 41 Brief van commissarissen aan de hoofdredactie van 4 juli 1939. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 371.
- 42 Van Walsum in een interview met Wieten, 27 januari 1980. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 100.
- 43 De Geer heeft geen enkele brief van Van Walsum bewaard. De reden hiervoor ligt voor de hand. Andersom bewaarde Van Walsum wel alle brieven van De Geer en maakte hij doorslagen van zijn eigen brieven.
- 44 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 101.
- 45 De Geer aan Van Walsum, brief van 28 januari 1935. Archief Van Walsum.
- 46 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 101.
- 47 Oud, *Het jongste verleden*, deel v, p. 430.
- 48 Puchinger, Tilanus vertelde mij zijn leven, p. 164.
- 49 Notulen CHU-fractie 17 februari 1937. Archief Tilanus.
- 50 H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* (Amsterdam 1959), p. 18.
- 51 *Handelingen Tweede Kamer, 1934-1935*, p. 148 t/m 155.
- 52 *Handelingen Tweede Kamer, 1934-1935*, p. 2128.
- 53 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 306. Puchinger had een interview met Schouten op 17 juli 1961.
- 54 G. Puchinger, *Ontmoetingen met anti-revolutionairen* (Zutphen 1981), hoofdstuk Colijn en Schouten, p. 240-252.
- 55 Brief van Witlox aan Aalberse op 18 juli 1935. Archief Aalberse.
- 56 Notitie van A.J. Lievegoed, chef van de regeringspersdienst, aan Colijn. Lievegoed had dat uit 'betrouwbare bron' vernomen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 306.
- 57 Oud, *Het jongste verleden*, deel v, p. 317.
- 58 Oud, *Het jongste verleden*, deel v, p. 375. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 174.
- 59 *Handelingen Tweede Kamer, 1934-1935*, p. 999. Puchinger noemde de rede van De Geer een 'geduchte afstraffing' van communist Sneevliet die tegen de actie was. (Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel I, p. 25) Oud meende dat de bijdrage van De Geer 'bijzonder de aandacht' trok. (Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 344). Van Diepen schreef dat De Geer de 'meest geestdriftige voorstander' was. (R. van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede: Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946* (Amsterdam 1999), p. 180). De NRC typeerde de toespraak als een 'parlementair meesterstukje'. (NRC, 14 december 1934).
- 60 NRC, 14 december 1934.
- 61 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 192.
- 62 F.A. de Savornin Lohman, *Gedachten over Oorlog en vrede* (Den Haag 1914). Het is vrij waarschijnlijk dat De Geer destijds als redacteur deze stukken in de krant heeft gezet en bij tijd en wijle inhoudelijke suggesties heeft gedaan die Lohman heeft overgenomen.
- 63 Idem, p. 70.
- 64 *Handelingen Tweede Kamer, 1914-1915*, p. 1683. Hij verwees hier ook naar in het debat over de sancties tegen Italië in 1935. *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936*, p. 196.
- 65 *Handelingen Tweede Kamer, 1918-1919*, p. 1221.
- 66 Hij herhaalde dat tijdens de begrotingsbehandeling van 1922, *Handelingen Tweede Kamer, 1921-1922*, p. 1361 en tijdens het debat met Van Embden bij de begrotingsbehandeling in de Eerste Kamer, 1927-1928 p. 596.
- 67 Na de Tweede Wereldoorlog schreef De Geer dat hij 'innig verheugd' was toen ook Duitsland een plek kreeg in De Volkenbond en dat die daarmee uitgroeide van 'alliantie van overwinnaars' naar een 'wezenlijke rechtsgemeenschap'. De Geer, *Hou en trouw*, p. 126.
- 68 Oud, *Het jongste verleden*, deel v, p. 346.
- 69 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936*, p. 195.
- 70 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 225.
- 71 Brief van Colijn aan Marchant van november 1935. Langeveld, *Schipper naast God*, p. 417.

- 72 Begrotingsbehandeling Buitenlandse Zaken 30 november 1937, *Handelingen Tweede Kamer 1937-1938*, p. 487.
- 73 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 219.
- 74 Idem, p. 278.
- 75 Notulen CHU-fractie van 5 mei 1935. Archief Tilanus.
- 76 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936*, p. 52.
- 77 *Algemeen Handelsblad*, 24 juli 1935.
- 78 Aantekeningen Ruijs, formatie 1935. Archief Ruijs. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 312.
- 79 Dat liet Wilhelmina zich ontvallen tegenover Beelaerts van Blokland, vicevoorzitter van de Raad van State. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 313.
- 80 Aantekeningen Tilanus, 26 juli 1935. Archief Tilanus. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 322.
- 81 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 323. Zie ook noot 9, p. 322.
- 82 Idem, deel III, p. 332.
- 83 Idem, p. 316.
- 84 Idem, p. 341.
- 85 Idem, p. 342.

Noten bij 16 Het einde van Colijn 1937-1939

- 1 Bijeenkomst op 1 april 1937. Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel II, p. 313.
- 2 B.B.J. Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek, 1918-1940* (Amsterdam 2007), p. 11.
- 3 Idem, p. 14.
- 4 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 248.
- 5 Rede van Tilanus in Goes op 18 juli 1936. Archief Tilanus.
- 6 Dagboek De Geer, voorjaar 1937.
- 7 Aantekeningen Tilanus voor een rede over de verkiezingen van 1937 voor de zomerconferentie van 1937 in Lunteren. Archief Tilanus.
- 8 Afschrift van advies De Geer aan koningin Wilhelmina van 28 mei 1937. Archief De Geer, inv.nr. 55.
- 9 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 14.
- 10 De notulen van Tilanus melden: 'Ten gevolge van een en ander was het niet mogelijk de fractie tevoren bijeen te roepen.' Notulen CHU-fractie van 4 juni 1937. Archief Tilanus.
- 11 Bijeenkomst CHU in Amsterdam op 24 mei 1937. Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel II, p. 316.
- 12 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 507.
- 13 Brief van Colijn aan De Geer van 13 juni 1937. Archief De Geer, inv.nr. 14.
- 14 Aantekeningen Tilanus 22 juni 1937. Archief Tilanus.
- 15 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 166.
- 16 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 224.
- 17 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 167-168.
- 18 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 17.
- 19 Brief van Gerbrandy aan Colijn van 10 juni 1937. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 509.
- 20 G. Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', in: De Bruijn en Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie*, p. 186 t/m 191.
- 21 Brief van Colijn aan De Geer van 13 juni, Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 510.
- 22 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 168.
- 23 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 518 en verder.
- 24 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 37.
- 25 In het archief van De Geer zit een briefwisseling met K.W. Brevet, raadsheer bij het gerechtshof Den Haag, over de wetgeving inzake het bewijs bij echtscheidingsprocessen van februari 1910, inv.nr. 40.

- 26 *Handelingen Tweede Kamer, 1937-1938*, p. 115.
- 27 De Geer, *Herinneringen*, p. 79. Over dit onderwerp schreef hij na de Tweede Wereldoorlog ook in *Hou en trouw* (p. 56 t/m 63) een uitgebreid hoofdstuk waarin hij nog eens uitlegde hoe 'desastreus' de 'grote leu-
gen' uitwerkte, met name voor jongeren.
- 28 *Handelingen Tweede Kamer, 1937-1938*, p. 115.
- 29 De Geer, *Herinneringen*, p. 82.
- 30 *Handelingen Tweede Kamer, 1937-1938*, p. 115.
- 31 Gesprek met kleinzoon Lodewijk de Geer op 15 mei 2006.
- 32 W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990), p. 87.
- 33 *Handelingen Tweede Kamer, 1938-1939*, p. 1853.
- 34 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, p. 110.
- 35 *Handelingen Tweede Kamer, 1939-1940*, p. 184.
- 36 *Wieten, Dagblad en doorbraak*, p. 68 t/m 70. *Ruitenbeek, Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 48 t/m 51.
- 37 Brief van Van Walsum aan S. Rozemond van 8 maart 1931. Archief Van Walsum. *Wieten, Dagblad en door-
braak*, p. 365.
- 38 Brief van Van Walsum aan De Geer van 25 april 1939. Archief Van Walsum.
- 39 Vooral in de veertien jaar dat De Geer bij *De Nederlander* werkte moeten hij en Lohman minstens één keer,
maar waarschijnlijk meerdere keren per week via briefverkeer contact hebben gehad over de invulling
van de krant. De Geer werkte in Rotterdam en verliet nauwelijks de redactieruimte en Lohman woonde in
Amsterdam. Bijna alles van die briefwisseling is verloren gegaan.
- 40 Brief van De Geer aan Van Walsum, 24 april 1939. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 41 Brief van Van Walsum aan Tilanus, van 26 april 1939. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 42 Concept circulaire zit in het archief van Van Walsum. Het vormt de bijlage van een brief aan Tilanus van 4
september 1939.
- 43 Brief van A.A. van Rhijn aan Van Walsum, 26 september 1939. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 44 In 1938 kwam ter gelegenheid van het 25-jarig Kamerlidmaatschap van SDAP'er Albarda een boek uit. Alle
43 bijdragen waren afkomstig van partijgenoten. Ir. J.W. Albarda, *een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid
in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*.
- 45 Brief van De Geer aan Van Walsum, 7 februari 1940. Archief Van Walsum.
- 46 G.C. Niftrik, *Een beroerder Israëls. Enkele hoofdgedachten in de theologie van Karl Barth* (Nijkerk 1948), p. 22.
- 47 Karl Barth in *Zur Lehre vom Heiligen Geist* uit 1930, de Nederlandse vertaling komt uit: Van Niftrik, *Een
beroerder Israëls*, p. 282.
- 48 Ds. H. Janssen, 'De Antirevolutionaire Partij en de toekomst', in: *Schrift en Historie. Gedenkboek der Antirevo-
lutionaire Partij 1878-1928* (Kampen 1928), p. 379.
- 49 *Wieten, Dagblad en doorbraak*, p. 101.
- 50 Het stuk 'Eenheid of gelijkschakeling' stond in *De Nederlander* van 18 juni 1935.
- 51 De Geer in het *Christelijk-Historisch Weekblad voor Zuid-Holland* van 13 juli 1935.
- 52 Brief van De Geer aan Van Walsum van 26 november 1935. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 53 *Ruitenbeek* vond in zijn dissertatie over de wortels van de PvdA overigens dat De Geer blijk gaf van een
'bezonden oordeel' over het Barthianisme. *Ruitenbeek, Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 54.
- 54 De Geer, *Hou en trouw*, p. 48.
- 55 *Dagboek B.C. de Savornin Lohman* van 7 januari 1939, zie hiervoor: Van Spanning, *De Christelijk-Historische
Unie*, deel 1, p. 339.
- 56 De rede is integraal afgedrukt in *De Nederlander* van 1 april 1937.
- 57 Deze lijn hield De Geer ook aan in zijn toespraak, maart 1938, bij het 20-jarig bestaan van het Christelijk
Werkgeversverbond. Zijn rede 'De betekenis van het christelijk beginsel voor het staatkundig en maat-
schappelijk leven' stond integraal in *De Nederlander* van 7 maart 1938.
- 58 CHU-jaarvergadering 1938, rede van De Geer integraal overgenomen in *De Nederlander* van 20 april 1938.
- 59 'Ordering: een modewoord of een economisch redmiddel', *Haagsch Maandblad*, nr. 6, 6 juni 1936 p. 553.
- 60 Die kritische opmerkingen had Lief tinck al gemaakt in een rede tijdens een zomerconferentie in Lunte-
ren, die later is uitgebracht onder de titel *De toekomst onze monetaire politiek*, Wolters (Groningen 1935).
Dat de zienswijze op het medicijn voor de economische crisis van partijleider De Geer en de CHU op dat

moment heel weinig verschilde van die van Colijn, liet Liefstinck onbesproken.

- 61 A. Bakker en M.M.P. van Lent, *Pieter Liefstinck 1902-1989* (Utrecht 1989), p. 51.
- 62 In Liefstincks autobiografische boek, *Pieter Liefstinck, 1902-1989*, waarin Bakker en Van Lent zijn 'herinneringen' optekenden, komt geen enkele keer de naam De Geer voor. Het is niet onmogelijk dat dit alles te maken heeft met de handelingen van De Geer tijdens de oorlog. Liefstinck was tot het eind van de oorlog geïnterneerd in verschillende krijgsgevangenkampen.
- 63 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936*, p. 237-241.
- 64 Zie hiervoor ook: Jan Nekkers, 'Sentiment en Program', in: J.J. van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan!* (Amsterdam 1985), p. 60-63; P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie* (Amsterdam 1989), p. 185.
- 65 *Handelingen Tweede Kamer, 1934-1935*, p. 154.
- 66 De Geer, *Hou en trouw*, p. 75.
- 67 *Handelingen Tweede Kamer 1934-1935*, p. 152. 'Welsprekend zwijgen', *De Nederlander*, 14 november 1934. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 102.
- 68 Brief van De Geer aan Van Walsum, 28 januari 1934. Archief Van Walsum.
- 69 *Handelingen Tweede Kamer, 1938-1939*, p. 188.
- 70 Dr. A. Kuypers, *Starrenflonkering, verzamelde driestarren van Kuypers* (Amsterdam, 1932), p. 310-311.
- 71 D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002), p. 755.
- 72 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 270-271.
- 73 Brief van De Geer aan B.J. Gerretson, 18 oktober 1918. Archief B.J. Gerretson. Algemene Beschouwingen van 1938, *Handelingen Tweede Kamer, 1938-1939*, p. 188.
- 74 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. III.
- 75 'Het uur van de kwakzalvers is gekomen', *Het Vaderland*, 10 november 1933.
- 76 In de *Handelingen* staat: 'Onze natie is uit het tegendeel van het fascistisch credo geboren. Het vindt in de bestrijding van het Staatsabsolutisme zijn geloofsbrief.' *Handelingen Tweede Kamer, 1933-1934*, p. 244.
- 77 *Handelingen Tweede Kamer, 1938-1939*, p. 402.
- 78 'Meeningsverschil bij den driebond', *Het Vaderland*, 10 november 1938.
- 79 *De Nederlander* van 6 april 1934, 3 april 1935, 20 april 1938 en 12 april 1939 waarin de redes die De Geer hield op de jaarvergadering integraal werden afgedrukt.
- 80 *De Nederlander*, 6 april 1934.
- 81 *Algemeen Handelsblad*, 25 mei 1937.
- 82 *Handelingen Tweede Kamer, 1936-1937* p. 869; A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968), p. 125; Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 449 en 455.
- 83 Alleen de SDAP, communisten en de SGP stemden tegen.
- 84 *Handelingen Tweede Kamer, 1937-1938*, p. 49 en 51.
- 85 J.D. de Geer, 'In verkiezingsdagen', *Stemmen des Tijds*, jaargang 1937, p. 438.
- 86 'De bloedraad ingesteld', *Volk en Vaderland*, 12 februari 1938.
- 87 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 464.
- 88 *Het Vaderland*, 29 november 1938.
- 89 'Jhr. De Geer straft mr. Rost van Tonningen af', *Het Vaderland*, 9 december 1938.
- 90 *Handelingen Tweede Kamer, 1939-1940*, p. 186.
- 91 'Algemeen begrotingsdebat ten einde', *Het Vaderland*, 2 november 1939.
- 92 D.J. de Geer, *Als de avondklok luidt* (Den Haag 1955), p. 20.
- 93 *Het Vaderland*, 6 maart 1940.
- 94 Mussert in *Het Vaderland* van 17 april 1942, 'Mussert over de brochure De Geer'; Van Genechten in *Het Vaderland* van 15 april 1942, 'De moord op overste Mussert'; *Het Vaderland* van 25 april 1942, 'Wie is schuldig aan de Nederlandse ondergang'.
- 95 'Rede voor CHU'ers in Katwijk aan Zee', *De Nederlander*, 3 februari 1939.
- 96 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 243.
- 97 P. Kennedy, *The realities behind diplomacy* (London 1981), p. 240.
- 98 *Dagboek De Geer*, herfst 1938.
- 99 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 85.
- 100 'Toen ik dat zag dacht ik: wat is daar aan de hand?' in: Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 93.

- 101 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 275.
- 102 Idem, p. 243.
- 103 Idem, p. 276.
- 104 Zijn rede is samen met die van Koos Vorrink en prof. François uitgebracht onder de titel *De Toekomst van den Volkenbond* (Leiden 1939).
- 105 Idem, p. 11.
- 106 Idem, p. 10. Chamberlain was bepaald geen pacifist in de zin van ontwapenaar. Hij nam juist het besluit om de investering in de Britse defensie drastisch te verhogen. De Geer gebruikte hier de term pacifist in de betekenis van pacificator, vredestitcher.
- 107 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 538.
- 108 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 278. De Geer zei niet 'lang niet onmogelijk', zoals Van Diepen schrijft, maar dat 'de kans groot was'. Zie: *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, p. 538.
- 109 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 538.
- 110 *Handelingen Tweede Kamer*, 1939-1940, p. 150.
- 111 Oud, *Honderd jaren*, p. 286.
- 112 *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 1520 en 1524.
- 113 Idem, 1937-1938, p. 1536.
- 114 *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, p. 2163.
- 115 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 128.
- 116 'De kamer over de zaak Oss', *Het Vaderland*, 23 juni 1939.
- 117 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 juni 1939.
- 118 'Een slechte dag voor minister Goseling', *Het Vaderland*, 24 juni 1939.
- 119 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 869. Puchinger reconstrueerde het gesprek van de fractieleiders op basis van aantekeningen van Colijn en vrijzinnig-democraat Joekes, en een uitgebreide brief van RKSP-fractievoorzitter Deckers aan partijgenoot en Kamervoorzitter Van Schaik.
- 120 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 870.
- 121 Idem, p. 862.
- 122 Idem, p. 863.
- 123 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 135.
- 124 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 888.
- 125 Idem, p. 890.
- 126 Brieven van Aalberse en Witlox van 3, 5 en 6 juli 1939. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 892 t/m 895.
- 127 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969), deel 2, p. 601.
- 128 Lammers, *De kroon en de kabinetsformatie*, p. 117.
- 129 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 215.
- 130 Interview van Puchinger met Schouten op 17 juli 1961 en 19 oktober 1962. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 906.
- 131 Dagboek dat Colijn bijhield over de crisis van 1939. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 909.
- 132 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 915.
- 133 Brief van Oud aan Colijn van 15 juli 1939. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 917.
- 134 C. Wentholt (red.), *De Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte 200 jaar* (Den Haag 2002), p. 75.
- 135 *De Nederlander* van 21 juli 1939, met een integrale weergave van zijn rede. De andere kranten citeerden de volgende dag uitgebreid uit deze rede.
- 136 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 2216 en verder.
- 137 *De Maasbode*, 28 juli 1939.

Noten bij 17 De Geer II 1939-1940

- 1 *De Maasbode*, 28 juli 1939.
- 2 *Friesch Dagblad*, 28 juli 1939.

- 3 *Algemeen Handelsblad*, 28 juli 1939.
- 4 Afschrift van advies in Archief De Geer, inv.nr. 57.
- 5 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1032.
- 6 Zie voor de moeizame verhouding tussen de arbeidersbeweging en de katholieke kerk de dissertatie van Jos Perry, *Roomsche kinine tegen de roode koorts* (Amsterdam 1983).
- 7 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1034.
- 8 *Het Vaderland*, 'Naar een kabinet op de breedst mogelijke basis', van 4 augustus 1939. De uitspraak van De Geer was overigens in bijna alle landelijke dagbladen hetzelfde. Vermoedelijk grepen ze allemaal naar de tekst van het persbureau.
- 9 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1036.
- 10 In 2008 gebeurde dat in: C. Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein, 1871-1956* (Amsterdam 2008), p. 51.
- 11 'Toekomstig beleid', *De Nederlander*, 31 juli 1939.
- 12 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1041.
- 13 'Een Misgreep?', *De Vooruit*, 7 augustus 1939.
- 14 Brief van Witlox aan Aalberse van 4 augustus 1939. Archief Aalberse.
- 15 C.H. Wiedijk, Koos Vorrink. *Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie, 1891-1940* (Groningen 1986), p. 293. Wiedijk vermeldde niet wie die 'leidende figuren' van de RKSP dan waren.
- 16 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), p. 235-236.
- 17 *De Maasbode*, 6 augustus 1939.
- 18 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, p. 1047.
- 19 Romme hield een dagboekje bij dat hij 'Histoire Intime' noemde. Archief Romme.
- 20 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1048.
- 21 De Geer, *Avondmijmeringen*, p. 12.
- 22 In 1950 schreef De Geer aan Albarda dat hij de 'mogelijkheid dezer oplossing' vrij groot achtte. (Brief van De Geer aan Albarda, 1950, zonder datum. Archief Albarda.) Albarda hielp De Geer in zijn antwoord snel uit de droom. (Brief van Albarda aan De Geer, 21 december 1950. Archief De Geer.) Hij zou daartegen 'stellig bezwaar hebben gemaakt' en de portefeuille hebben geweigerd. Albarda was er bovendien van overtuigd dat de anderen dat eveneens zouden hebben geweigerd.
- 23 Verhoor De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag 1949), deel 2C, p. 148.
- 24 Idem. Zie ook de brief van De Geer aan Albarda uit 1950, zonder datum. Archief Albarda.
- 25 *De Standaard*, 8 augustus 1939, avondblad.
- 26 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1057.
- 27 Idem. Oud schrijft hierover in *Het jongste verleden* opvallend genoeg niets.
- 28 De Geer, *Hou en trouw*, p. 173.
- 29 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 611.
- 30 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1075.
- 31 Idem, p. 1041.
- 32 Idem, p. 1044.
- 33 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991), p. 345.
- 34 *Handelingen Eerste Kamer*, 1927-1928, p. 864.
- 35 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1042.
- 36 Romme in 'Histoire Intime'. Archief Romme.
- 37 Afdrukken van dit concept zijn in de archieven van verschillende bewindslieden teruggevonden. Het staat bijna integraal in Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1043.
- 38 Aantekeningen van Drees op grond van inlichtingen van Albarda, begin augustus 1939. Archief Drees.
- 39 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1053.
- 40 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1054.
- 41 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, p. 236.
- 42 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1054. Wiedijk, Koos Vorrink, p. 293. Van den Tempel kwam tien jaar later bij de parlementaire enquêtecommissie met een andere weergave van deze fase van

de formatie. Hij beweerde dat hij reeds bij de eerste onderhandelingsessie met De Geer een tweede ministerspost voor de SDAP claimde. Hierbij vergiste hij zich. De tweede ministerspost vroeg hij pas bij de tweede bespreking. Dat blijkt uit de reconstructie van Puchinger aan de hand van dagboeken en aantekeningen van onder anderen Vorrink, Romme en Steenberghe. Knegtmans nam in zijn dissertatie *Socialisme en democratie*, p. 239-240, de versie van Van den Tempel over.

- 43 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1055.
- 44 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 609. De Jong schreef dat De Geer 'ongaarne' akkoord ging met de keuze voor Albarda. Hij zou liever Drees als tweede SDAP-minister hebben gehad, maar een bron daarvoor ontbreekt.
- 45 Van Kleffens, *Belevenissen* (Alphen aan den Rijn 1980), deel I, p. 290.
- 46 ANP-bericht 10 augustus, zie Hermans, *Parlementaire geschiedenis van jaar tot jaar, 1938-1939*. (Hilversum 1939), p. 28.
- 47 D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*. (Alphen aan den Rijn 1980), p. 41-42.
- 48 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 58.
- 49 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 518.
- 50 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 845.
- 51 Zie voor de details van dit conflict het hoofdstuk 'Colijn en de Vrije Universiteit' van Harinck in de bundel *Colijn, bouwstenen voor een biografie*, p. 186 t/m 191.
- 52 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1063.
- 53 F.C. Gerretson, *Verzamelde Werken*, deel VI (Baarn 1976), p. 223. Het is niet duidelijk wanneer Gerbrandy dat tegen Gerretson heeft verteld. Waarschijnlijk na de oorlog.
- 54 Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', p. 191.
- 55 Gerretson, *Verzamelde werken* (Baarn 1976), p. 223.
- 56 Aantekeningen van Drees na een telefoongesprek dat hij voerde met Albarda na de vergadering van de ministers. Archief Drees. Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 610.
- 57 De Geer gebruikte de term klassenstrijd voor het eerst in een stuk voor het tijdschrift *Onze Eeuw* in 1903. (D.J. de Geer, 'Een Morgennevel', *Onze Eeuw*, jaargang 1903, p. 219-239.) Het essay ging over de vraag of het kabinet Kuyper (1901-1905) het eerste werkelijk christelijke ministerie was en of deze aan de verwachtingen voldeed. Het antwoord luidde ontkennend en een van de redenen daarvoor was dat Kuyper in de Tweede Kamer 'reeds herhaalde malen' de christelijke arbeiders 'geprezen' had omdat zij weerstand hadden geboden aan de lokroep van de sociaal-democratie (p. 234). Dat vond De Geer een 'noodlottige dwaling' van Kuyper, want dit suggereerde dat er een strijd bestond tussen het materieel en het zedelijk belang van christenen. Deze opmerkingen waren even 'onjuist als gevaarlijk'. Het suggereerde dat arbeiders bij sociaal-democraten financieel beter af waren. Dit materialistische denken lag juist ten grondslag, zo meende De Geer, aan het dogma van de klassenstrijd waarmee sociaal-democraten christenen trachten te lokken.
- 58 De Geer, 'Anti-Marxistische Wedijver', *Onze Eeuw*, jaargang 1904, p. 191-207.
- 59 Idem, p. 194.
- 60 In *Herinneringen* schreef De Geer dat zijn afkeer van klassentegenstellingen op politiek gebied hem 'blijvend heeft beheerst' (p. 84). Op het eind van zijn leven schreef hij ook over dit leerstuk: 'Zij verlaagde de nobele politieke strijd tot een particularistische strooptocht.' (De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 15.)
- 61 Liberaal Kamerlid Frank Drion noemt hem de 'roode jonker' in *Vaderlandsche Jaarboeken 1937* (Zeist 1938), p. 128.
- 62 De Geer, 'Anti-Marxistische wedijver', p. 206.
- 63 Begrotingsbehandeling voor het jaar 1934, *Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, p. 243.
- 64 *De Nederlander*, 3 april 1934. Zie ook De Geer, *Herinneringen*, p. 87.
- 65 In 1933 formeerde Colijn een kabinet op brede basis, ook met het oog op de ernstige economische situatie van die tijd. In het debat over de regeringsverklaring betreurde De Geer het dat een van de grote partijen zich afzijdig had gehouden. (*Handelingen Tweede Kamer, 1933-1934*, p. 60.) De SDAP keerde zich toen tegen de harde bezuinigingen van Colijn en Oud. Een paar maanden later zei hij over de geïsoleerde positie van de partij: 'Ik zou wensen dat de SDAP zich aan deze greep van het opportunisme voorgoed zou onttrokken.' (*Handelingen Tweede Kamer 1933-1934*, p. 243.)

- 66 'De Algemene vergadering der Chr.-Historische Unie', *De Nederlander*, 20 april 1939.
- 67 J. de Kadt, *Het Plan van de Arbeid. Ja of neen* (Rotterdam 1936), p. 18.
- 68 F.J.N. Drion, 'De Christelijk-Historischen', *Vaderlandsche Jaarboeken 1937* (Zeist 1938), p. 127-129.
- 69 Brief van Van Embden aan De Geer van 20 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
- 70 H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955), p. 39.
- 71 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, p. 235.
- 72 Wiardi Beckman, 'Keerpunt in Nederlands staatkundig leven', in: *Socialisme en democratie, 1939* (Amsterdam 1939), p. 553-557.
- 73 Oud, *Honderd jaren*, p. 291.
- 74 J.J. Woltjer, *Recent Verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005), p. 105.
- 75 'Geen Hercules', *De Telegraaf*, 10 augustus 1939.
- 76 *De Standaard*, 10 augustus 1939.
- 77 *De Tijd*, 10 augustus 1939.
- 78 *De Groene Amsterdammer*, 12 augustus 1939.
- 79 Fasseur schreef hier tussen haakjes: 'maar die (De Groene) zit er wel vaker naast'. Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 218. Het stuk in de Groene was niet ondertekend. Mogelijk schreef Lou de Jong, die toen voor dat weekblad werkte, dit stuk.
- 80 Van Walsum, *De Nederlander*, 11 augustus 1939.
- 81 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 163.
- 82 Bijlagen Tweede Kamer, 1939-1940, hoofdstuk 1, nr. 2 en nr. 4.
- 83 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 164.
- 84 *Het Vaderland*, 1 november 1939.
- 85 *Handelingen Tweede Kamer, 1939-1940*, p. 97.
- 86 Idem, p. 173.
- 87 Idem, p. 187.
- 88 Idem, p. 150.
- 89 *Het Vaderland*, 1 november 1939.
- 90 Brief van De Geer aan Albarda in 1950, zonder datum. Archief Albarda.
- 91 Een niet gepubliceerd vraaggesprek met Gerbrandy door het Rijksinstituut van Oorlogsdocumentatie, zie Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1093. In datzelfde interview zei Gerbrandy: 'Met De Geer moet men voorzichtig zijn; hij liet een ander in tien sloten tegelijk lopen. Hij is een zeer slimme man.'
- 92 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 495; Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 495.
- 93 Afschrift van brief van 6 september 1939, opgenomen in 'Politiek dagboek H. Colijn', 5 en 6 september 1939. Archief Colijn.
- 94 Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1073.
- 95 'Politiek dagboek H. Colijn', 5 september 1939. Archief Colijn.
- 96 Langeveld, *Schipper naast God* p. 496.
- 97 In een gesprek met Puchinger in 1962, Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel III, p. 1100.
- 98 'Een Zeventigjarige', juninummer *Timotheüs*, jaargang 1939, p. 454.
- 99 *Het Vaderland*, 22 juni 1939.
- 100 *De Telegraaf*, 13 november 1939.
- 101 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 499.
- 102 Idem, p. 509-511.
- 103 Idem, p. 510-511.
- 104 *Handelingen Tweede Kamer, 1938-1939*, p. 2250.
- 105 H.J. Neuman, *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940/1945* (Utrecht 1990), p. 8.
- 106 In 1905 zond Wilhelmina een briefje naar premier Kuypers, van wie zij vond dat hij te veel de zijde koos van Duitsland, waarin zij hem liet weten niet te veel van de politiek van de strikte onzijdigheid af te wijken. Een verbond met Engeland zou het grondgebied in Europa in gevaar brengen en een alliantie met Duitsland zou het koloniaal bezit op het spel zetten. (Neuman, *Impasse te Londen*, p. 7. Neuman citeert daarin C. Smit (ed.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919* (Den Haag 1968), derde deel, p. 465).

- 107 Aantekeningen van Drees op grond van inlichtingen van Albarda, begin augustus 1939. Archief Drees.
- 108 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 136.
- 109 De Kadt in *De Nieuwe Kern*, VI, herfst 1939, p. 13.
- 110 Een van de kernbeweringen van De Jong in zijn *Koninkrijk* is dat de kabinetten-Colijn en het kabinet-De Geer de Nederlandse krijgsmacht systematisch had verzwakt. De oorlog werd volgens hem '[...] verloren [...] in de jaren '20 en '30' (Deel III, p. 509.). De Jong rekende uit dat in de jaren 1921 t/m 1938 achtereenvolgende regeringen gemiddeld 1,7 procent van het nationaal inkomen uitgaven aan defensie (Deel I, p. 540). Later nuanceerde historicus Blom het standpunt dat Nederland zijn defensie 'op ernstig wijze' had verwaarloosd aanzienlijk door de Nederlandse uitgaven in die jaren te vergelijken met die van andere Europese landen. (J.C.H. Blom, 'Durch kamen sie doch', in: *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989), p. 46.) De uitgaven liepen min of meer in de pas met de internationale ontwikkelingen. De Jong beschreef in het hoofdstuk 'De Nederlandse Krijgsmacht' in deel II gedetailleerd hoe 'schandalig' kabinet en volksvertegenwoordiging het ministerie van defensie in de jaren voor de oorlog behandelde. De verhoudingsgewijs enorme kapitaalsinjectie van het kabinet-De Geer van 100 miljoen gulden, liet hij daar echter ongenoemd. In de 'slotsom' van dat hoofdstuk constateerde De Jong wel dat de inspanningen tijdens de 'mobilisatieperiode' van acht maanden – die precies samenviel met het optreden van De Geer-11 – zes keer zoveel aan defensie werd uitgegeven als in het hele jaar 1938. (Deel I, p. 613) De naam De Geer viel daarbij niet.
- 111 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, p. 84.
- 112 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 363.
- 113 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 615-616.
- 114 P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2005), p. 490.
- 115 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 540.
- 116 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 651.
- 117 Zie het hoofdstuk 'De redenen, welke geleid hebben tot het ontslag van generaal Reynders als opperbevelhebber' in: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 95 t/m 98.
- 118 *Het Vaderland*, 7 februari, 1940.
- 119 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 97.
- 120 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 113.
- 121 Interview van De Jong met generaal Reynders in 1955.
- 122 Colijn zei dat in een gesprek met E. van Raalte. De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 113.
- 123 C. van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), p. 103.
- 124 Interview van De Jong met generaal Reynders in 1955.
- 125 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 128.
- 126 De Jong meende dat hierachter een veel breder probleem schuil ging: 'Het probleem van de mentaliteit en van de politiek in de neutraliteitsperiode.' De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 128.
- 127 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, p. 94.
- 128 *Handelingen Eerste Kamer, 1939-1940*, p. 59.
- 129 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 260-262.
- 130 De rede die De Geer hield op 19 april werd in alle kranten integraal afgedrukt, zo ook in de avondeditie van *Het Vaderland* van die dag.
- 131 De tekst van de voordracht die Boogman hield tijdens een congres voor Duitse en Nederlandse historici staat in de bundel *Vaderlands verleden in veelvoud*, van G.A.M. Beekelaar (red.), onder de titel 'Die Holländische Tradition in der Niederländischen Geschichte' (Den Haag 1975), p. 104.
- 132 Voor het citaat 'lichttoren in een duistere wereld' gaf Boogman geen bron. Dat ligt voor de hand, het was immers een voordracht.
- 133 J.C. Boogman e.a., *Nederland, Europa en de wereld. Ons buitenlands beleid in discussie* (Amsterdam 1970), p. 42. Dit boek dat de weerslag was van een discussie die hij had met andere historici zoals Schokking. Ook hier geen bronvermelding.
- 134 J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag 1979), p. 52, geen bronvermelding.

- 135 J.Th.M. Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939 (Den Haag 1995), p. 207.
- 136 R. van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004), p. 224.
- 137 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2a, p. 52.
- 138 Idem, deel 2a, p. 53.
- 139 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 409.
- 140 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2a, p. 55.
- 141 Idem, deel 2c, p. 150.
- 142 De Geer, Hou en trouw, p. 157.
- 143 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 366.
- 144 Idem, p. 390.
- 145 Idem, p. 391.
- 146 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2a, p. 57.
- 147 Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad', p. 204.
- 148 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2a, p. 262.
- 149 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 43.
- 150 De avondedities van *De Tijd*, *Het Vaderland* en *Het Volk*, 13 november 1939.
- 151 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 119.
- 152 *Het Vaderland*, 11 april 1939.
- 153 *Het Vaderland*, avondeditie 19 april 1940.

Noten bij 18 Den Haag-Londen 1940

- 1 Dagboek De Geer, 10 mei 1945.
- 2 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 451.
- 3 De Geer, *Herinneringen*, p. 107.
- 4 Strafdossier De Geer, ministerie van justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspraak, Nationaal Archief (CABR).
- 5 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 292.
- 6 De Jong, Koninkrijk, deel III, p. 38.
- 7 Strafdossier De Geer, verhoor Bolkestein, 1 november, PV nr. 41, CABR.
- 8 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 deel 2C, p. 65, verhoor Van den Tempel.
- 9 Zie voor samenvatting van de Duitse aanval in de meidagen H.C. Posthumus Meyes, *De enquêtecommissie is van oordeel ... Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem/Amsterdam 1958), p. 57 t/m 72.
- 10 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2c, p. 154.
- 11 G. Bolkestein, 'Memoires van een oorlog'. Archief Bolkestein.
- 12 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 64.
- 13 Idem, deel 2C, verhoor Hirschfeld, p. 367.
- 14 De Jong, Koninkrijk, deel III, p. 180.
- 15 Niet alle kranten hadden een journalist in de Tweede Kamer. *NRC* en *De Volkskrant* gebruikten bijvoorbeeld het bericht van ANP. Geen krant had het bericht prominenter geplaatst dan pagina 3. In *De Standaard* stond het op pagina 4.
- 16 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 526.
- 17 Idem, deel 2A, p. 73.
- 18 Idem, deel 2C, p. 550.
- 19 Idem, deel 2C, p. 150.
- 20 De avond daarvoor was de Tweede Kamer niet in staat geweest om een justitieonderwerp af te ronden. Het debat zou die vrijdagmiddag worden voortgezet en over het voorstel zou worden gestemd.
- 21 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 526.
- 22 Idem, zie de verhoren van Steenberghe, Gerbrandy en Albarda, deel 2C.
- 23 Idem, deel 2A, p. 72.

- 24 Idem, deel 2C, p. 309.
- 25 De Jong, Koninkrijk, deel III, p. 51.
- 26 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 73.
- 27 Idem, deel 2C, p. 151.
- 28 Idem, deel 2A, p. 77.
- 29 Idem, deel 2C, p. 667, verhoor Michiels van Verduynen.
- 30 Idem, deel 2C, p. 110, verhoor Albarda.
- 31 Idem, deel 2C, p. 89, verhoor Dijkhoorn.
- 32 Proces verbaal Steenberghe bij proces De Geer, CABR.
- 33 De Jong, Koninkrijk, deel III, p. 278.
- 34 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 89, verhoor Dijkhoorn.
- 35 Idem, deel 2C, p. 510, verhoor Alberda.
- 36 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 284.
- 37 De commissie heeft De Geer niet doorgevraagd over het moment waarop hij besloot om naar elders uit te wijken. Kennelijk hadden zij daar geen aanmerkingen op.
- 38 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 368, verhoor Hirschfeld.
- 39 De Jong, Koninkrijk, deel II, p. 109.
- 40 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 108.
- 41 Idem, deel 2A, p. 109.
- 42 Idem, deel 2C, p. 152, verhoor De Geer.
- 43 De Geer, Hou en trouw, p. 157.
- 44 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 95. De commissie liet na om te onderzoeken of het kabinet, cq De Geer, in die dagen pogingen heeft ondernomen om met de koningin in contact te treden.
- 45 Proces verbaal Van Rhijn bij proces De Geer, CABR.
- 46 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 170 en 171, verhoor Snouck Hurgronje.
- 47 Idem, deel 2C, p. 152.
- 48 De Jong, Koninkrijk, deel III, p. 267.
- 49 Idem, p. 49.
- 50 Idem, p. 264.
- 51 De enquêtecommissie constateerde dat de koningin ook andere zaken op eigen houtje ondernam. Zo stuurde Wilhelmina op 11 mei, buiten medeweten van het kabinet om, een telegram naar de koning van Italië. Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 78.
- 52 L. de Jong, Koningin Wilhelmina in Londen, 1940-1945 (Amsterdam 1966), p. 10.
- 53 J.C.E. van den Brandhof, De besluitvorming van de kabinetten De Geer en Gerbrandy (Deventer 1986), p. 73.
- 54 Idem, p. 80.
- 55 O.C.A. van Lidt de Jeude, Londense dagboeken van Jhr. Ir. O.C.A. van Lidt de Jeude, januari 1940-mei 1945, twee delen (Den Haag 2001), 26 mei 1940, p. 115. Hij begon het dagboek pas in oktober 1940, de dagen daarvoor reconstrueerde hij op basis van herinneringen en aantekeningen.
- 56 H. van der Zee, In Ballingschap (Amsterdam 2005), p. 52.
- 57 W.H. Weenink, Johan Willen Beyen 1897-1976: bankier van de wereld, bouwver Europa (Amsterdam 2005), p. 188.
- 58 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 153.
- 59 Van der Zee, In Ballingschap, p. 53.
- 60 Posthumus Meyes, De enquêtecommissie is van oordeel ..., p. 81.
- 61 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 413, verhoor De Jong.
- 62 De Geer, Verantwoording, p. 17.
- 63 P.S. Gerbrandy, Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945 (Den Haag 1946), p. 8.
- 64 De Geer, Verantwoording, p. 19.
- 65 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 166.
- 66 J. van den Tempel, Nederland in Londen (Haarlem 1946), p. 23.
- 67 Weenink, Johan Willen Beyen, p. 206.
- 68 Gerbrandy, Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid, p. 8.

- 69 Proces-verbaal van het verhoor van Van Kleffens bestemd voor strafzaak tegen De Geer. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 97, p. 182.
- 70 Dat deden De Jong, Fasseur, Daalder en Van Osch.
- 71 Van Kleffens, *Belevenissen*, deel 11, p. 27.
- 72 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* deel 2C, p. 669, verhoor Verduynen.
- 73 Idem, deel 2A, p. 165.
- 74 Idem, deel 2C, p. 155, verhoor De Geer.
- 75 Afschrift uitsnede notulen ministerraad van 22 juli, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 187.
- 76 Idem, 2C, p. 285, verhoor Van Kleffens.
- 77 Bolkestein, 'Memoires van de oorlog', p. 20, NIOD.
- 78 W. Churchill en M. Gilbert (eds.), *The Churchill War Papers: Never Surrender*. Vol. 2. May 1940-December 1940 (London 1994), Part 11, p. 259.
- 79 Michiels van Verduynen zei in zijn verhoor voor de strafzaak tegen De Geer dat het geen zin had om Churchill over dit gesprek te bevragen. 'Niemand in Engeland herinnert zich De Geer.' Proces-verbaal verhoor Michiels van Verduynen, strafdossier De Geer, CABR.
- 80 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 50.
- 81 De volledige notulen liggen ter inzage in het Nationaal Archief. De delen die zijn opgenomen in het verslag van de enquêtecommissie worden hieronder apart aangegeven.
- 82 Uitsnede notulen ministerraad, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 185, bijlage 100.
- 83 Idem, op 11, 12 en 25 juli 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 186, bijlage 101.
- 84 Deze nota van Van Kleffens zat tussen de kabinetsnotulen van 12 en 15 juli. Nationaal archief.
- 85 Volgens Van Osch was de opmerking over een aparte vrede voor Nederland niet van Van Rhijn maar van De Geer. Van Kleffens schreef die volgens Van Osch aan Van Rhijn toe om 'De Geer te ontzien' en wellicht was de 'schrijver bang voor diens scherpe tong'. De vraag is waarom Van Kleffens De Geer zou willen ontzien? Er zijn genoeg voorbeelden van het tegendeel. Daarbij komt dat Van Rhijn nooit zou accepteren dat een vergaande opmerking onterecht op zijn conto zou worden geschreven. Er is geen enkel bewijs voor de stelling dat De Geer die opmerking maakte, en niet Van Rhijn. Zie Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 389.
- 86 Uitsnede notulen ministerraad 22 en 24 juli 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 187, bijlage 102.
- 87 Brief van Plesman aan Van Kleffens van 20 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 205, bijlage 115.
- 88 Nota die door Van Kleffens is verstrekt aan Halifax over de hele bemiddelingpoging van Plesman, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 118, p. 208.
- 89 Brief van Snouck Hurgronje aan ambassadeur van Nagell in Stockholm op 1 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 112, p. 202.
- 90 Idem, deel 2A, p. 180.
- 91 Idem, deel 2B, p. 208, bijlage 118.
- 92 Idem, deel 2B, p. 209, bijlage 118.
- 93 Idem, deel 2B, p. 210, bijlage 118.
- 94 Telegram van Van Kleffens aan Nederlandse gezant in Stockholm van 27 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 116, p. 206.
- 95 Brief van Halifax aan Van Kleffens van 27 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 117.
- 96 Idem, deel 2A, p. 183.
- 97 Proces verbaal verhoor Van Kleffens in strafzaak tegen De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 97, p. 182.
- 98 Idem, deel 2C, p. 297, verhoor van Kleffens.
- 99 Idem, deel 2A, p. 190.
- 100 Idem, nota aan de ministerraad van 18 juli van Van Kleffens over de toekomstige positie van Nederland. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 119, p. 211.
- 101 Idem, deel 2A, p. 187.

- 102 Idem, deel 2A, p. 189.
- 103 Idem, nota over toekomstige positie van Nederland van minister Albarda van 19 november 1940, deel 2B, p. 215, bijlage 121.
- 104 Idem, deel 2A, p. 187. Daarnaast had ook minister Welter plannen die indruisten tegen het uitgangspunt van bondgenootschappelijkheid van het kabinet. Hij stond argwanend tegenover Engeland dat te veel handelde in eigen belang en te weinig keek naar de positie van kleine landen. Welter kwam in augustus met het voorstel om een blok te vormen met de 'Latijnse' staten zoals Frankrijk. (Verhoor Welter, deel 2C, p. 156.)
- 105 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 517.
- 106 H. Algra, *Mijn werk, mijn leven*. (Assen 1970), p. 58.
- 107 De Jong, *Koninkrijk*, deel IV, p. 19.
- 108 H. Pos J. Kuijk, *Het averechts handelen. De Geer in Lissabon* (Haarlem 1997), p. 105.
- 109 Interview met Winkelman in 1950. Zie Langeveld, *Schipper naast God*, p. 518.
- 110 In een gesprek met zijn aangetrouwde neef Boot. Zie Langeveld, *Schipper naast God*, p. 519.
- 111 Idem, p. 521-522.
- 112 Idem, p. 532.
- 113 H. Colijn, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940), p. 41.
- 114 Idem, p. 43.
- 115 Idem, p. 50.
- 116 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 133.
- 117 Idem, p. 134 en Langeveld, *Schipper naast God*, p. 529.
- 118 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 532.
- 119 Notulen ministerraad van 12 juli, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 186, bijlage 101.
- 120 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, p. 34.
- 121 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* deel 2C, p. 15, verhoor De Geer.
- 122 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, p. 36.
- 123 Van Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*. De datum 4 juni 1940 kan niet kloppen, want de discussie in het kabinet was pas later.
- 124 De Jong, *Koninkrijk*, deel IV, p. 76. De Jong zegt dit zonder aanhalingstekens, maar ik denk dit een letterlijk citaat van Wilhelmina is. De Jong heeft haar na de oorlog onder meer over het vertrek naar Indië geïnterviewd.
- 125 Brief Wilhelmina aan Juliana van 2 juli. Zie Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 296.
- 126 Kabinetsnotulen van 2 juli 1940, Nationaal Archief.
- 127 Idem, 17 juli 1940.
- 128 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 67.
- 129 Idem, p. 68.
- 130 Idem, p. 71.
- 131 Idem, p. 68.
- 132 Brief van Wilhelmina aan Juliana van 4 augustus. Zie Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 299.
- 133 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 202, verhoor Gerbrandy.
- 134 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 292.
- 135 Verhoor van K.E. Duits in strafzaak De Geer, proces-verbaal nr. 13, strafdossier De Geer. CABR.
- 136 De Jong citeert het 'dagboek' dat Bolkestein na de oorlog op basis van herinneringen heeft geschreven. De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 80.
- 137 Het lijkt erop dat deze 'dialogoog' achteraf is geconstrueerd. Als Gerbrandy zijn minister-president er toen al van verdacht naar bezet gebied terug te willen keren, rijst de vraag waarom hij de ambteloze De Geer een paar maanden later zo maar naar het buitenland laat vertrekken.
- 138 Van Osch veronderstelde dat Albarda de vakantieplannen niet notuleerde omdat hij zich zo genegeerd voelde. Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 341.
- 139 Brief van Gerbrandy aan De Geer van 24 september 1940. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 19.
- 140 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 292.

- 141 Idem, p. 292.
- 142 De Jong in Het Koninkrijk en Fasseur in zijn tweedelige biografie van Wilhelmina.
- 143 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959), p. 76.
- 144 Idem, p. 141.
- 145 Idem, p. 142.
- 146 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 10.
- 147 Idem, p. 11.
- 148 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas in een vormeloze jas*, p. 292.
- 149 Idem.
- 150 Wilhelmina regelde in het geheim met admiraal Furstner de overtocht van Juliana en haar kinderen naar Canada. Zie: De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 13. De Jong meldde dat Wilhelmina en Bernhard ervoor zorgden dat, met alleen van medeweten van Gerbrandy, haar secretaris F. van 't Sant de leiding kreeg van een Centrale Inlichtingendienst (CID).
- 151 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 55.
- 152 Idem, p. 61.
- 153 De Lidth van Jeude, *Londense dagboeken*, deel I, p. 129.
- 154 Van den Brandhof, *De besluitvorming van de kabinetten De Geer en Gerbrandy*, p. 81.
- 155 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 83.
- 156 Idem, p. 84.
- 157 Idem, p. 85.
- 158 Brief van Wilhelmina aan Juliana van 23 januari 1941. Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 300.
- 159 Idem, brief van Wilhelmina aan Juliana van 25 augustus 1940, p. 301.
- 160 Interview van De Jong met Steenberghe in november 1955, *Koninkrijk*, deel IX, p. 85.
- 161 Idem, p. 85.
- 162 Interview van De Jong in november 1955 met Welter, De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 85.
- 163 Idem, p. 85.
- 164 Archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9025, Nationaal Archief.
- 165 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 302.
- 166 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 86.
- 167 Enquêtecommissie *Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 133, p. 235.
- 168 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 37.
- 169 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 301.
- 170 Idem, p. 304.
- 171 Samenvattingen van de verhoren die gaan over het ontslag van De Geer staan op de pagina's 207 en 208 van deel 2A van Enquêtecommissie *Regeringsbeleid 1940-1945*.
- 172 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 301.
- 173 M. ten Hooven en R. de Jong, *Gezag en vrijheid. Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam 2008), p. 124.
- 174 *Vrij Nederland*, 31 augustus 1940. Wilhelmina kreeg het stuk van De Geer voor publicatie ter inzage en zij vroeg aan Beelaerts en haar kabinetschef Tets of het woordje 'vredelievendheid' er wel mee door kon. Zij vonden van wel.
- 175 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 312.
- 176 Notulen ministerraad van 6 en 11 september 1940. Nationaal Archief.
- 177 E. van Raalte, *Staatshoofd en ministers* (Zwolle 1991), p. 243.
- 178 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 100.
- 179 Idem, p. 83.
- 180 De Lidth van Jeude, *Londense dagboeken*, 8 juni 1943, p. 213.
- 181 Idem, p. 451.
- 182 Idem, p. 820.
- 183 Den Hertog, *Cort van der Linden 1846-1935*, p. 654-665.
- 184 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 5.

- 185 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, p. 227.
- 186 Opmerkelijk is dat De Jong in het stuk over de defaitistische houding in de ministerraad (deel IX, eerste helft, p. 50 en 51) niet de conclusie trekt dat De Geer een aparte vrede wilde. Dat doet hij echter wel op p. 53: 'Al met al was het een bedenkelijke situatie dat het kabinet door een premier werd voorgezeten die een akkoord met Hitler wenste.'
- 187 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 291. 'De vraag of een afzonderlijke vrede met Duitsland bespreekbaar was, [...] speelde op de achtergrond ook mee; in ieder geval bij De Geer.' (zonder bronvermelding)
- 188 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 397. 'Het is duidelijk dat hij [De Geer] met de Duitsers tot overeenstemming heeft willen komen.'

Noten bij 19 Lissabon-Den Haag 1940-1945

- 1 Van Kleffens, *Belevenissen*, deel II, p. 24 en 25.
- 2 Van Lidt de Jeude, *Londense dagboeken*.
- 3 Proces verbaal Van Blankenstein, proces De Geer, CABR.
- 4 Proces verbaal W. Duits, proces De Geer, CABR.
- 5 Dat blijkt uit twee brieven uit die periode van De Geer; één aan schoondochter Annie van 5 oktober 1940. Archief Annie Hermine Röell, inv.nr. 97. De ander aan zijn vrouw Ria van 25 oktober 1940. Archief Maria Voorhoeve, inv.nr. 86.
- 6 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 90.
- 7 Brief van De Geer aan zijn vrouw Ria van 25 oktober 1940. Archief Maria Voorhoeve, inv.nr. 86.
- 8 Die term valt in Kuijk, *Het averechts handelen*, p. 47.
- 9 De Geer, *Verantwoording*, p. 10.
- 10 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, p. 37.
- 11 Die brief bereikte De Geer op 17 september 1940, maar is niet teruggevonden.
- 12 De Geer herhaalde die zin van zijn vrouw in zijn antwoord van 25 oktober 1940.
- 13 Notulen ministerraad van 4 september. Nationaal Archief.
- 14 De Geer, *Als de avondklok luidt*, p. 10.
- 15 De Jong schrijft: 'Dat wekte argwaan.' De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 91.
- 16 Brief van Gerbrandy aan De Geer van 24 september 1940, bijlage IIa in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 19.
- 17 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 91.
- 18 Brief van De Geer aan Gerbrandy van 26 september 1940, bijlage IIb in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 21.
- 19 Idem, brief van Gerbrandy aan De Geer van 8 oktober 1940, bijlage IIc, p. 23.
- 20 Idem, brief van De Geer aan Gerbrandy van 16 oktober 1940, bijlage IID, p. 25.
- 21 De Jong suggereerde enkele keren, zonder dat verder te onderbouwen, dat De Geer al in Londen plannen had om naar zijn vrouw in Den Haag terug te keren. Opmerkelijk is dat De Jong én schrijft dat het kabinet er alles aan deed om De Geer Engeland uit te krijgen omdat hij Nederland te schande maakte én dat Gerbrandy De Geer in de smiezen had en hem ervan verdacht naar Nederland terug te willen keren. De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 92.
- 22 Dat De Geer 1700 gulden had meegekregen vond De Jong schandelijk.
- 23 De Geer, *Verantwoording*, p. 10.
- 24 Het Britse gezantschap in Lissabon kreeg klachten van Joodse Nederlanders over hun behandeling door de Nederlandse regering. Hierop nam de uitgeweken Britse gezant in Nederland, Neville Bland, contact op met Van Kleffens. Die zei dat de regering zich geen raad wist met deze mensen omdat andere landen hen niet wilden opnemen en zij 'mostly unsuitable' waren voor Nederlands-Indië. Volgens Van Kleffens had de Portugese politie een schip geconfisqueerd en de bemanning gearresteerd en hen zo gedwongen om de reis naar Duitsland te maken. Zie hiervoor het dossier FO 371/24462/11258 in The National Archives in Londen.

- 25 Kuijk wijst hiervoor op de dikke map in het archief van het Duits gezantschap in Lissabon, dat in Berlijn wordt bewaard. Kuijk, *Een averchts Handelen*, p. 96, noot 70.
- 26 Op het proces kreeg hij de vraag of hij het niet vreemd vond dat hij werd voorgetrokken. De Geer vond dat niet vreemd.
- 27 Huene meldde zich pas in september 1939 als lid aan bij de NSDAP en had een hoog lidnummer. De gezant was eerder een meeloper dan een doorgewinterde nationaal-socialist. Zie proces verbaal Huene in strafproces De Geer, CABR.
- 28 Huene maakte van het gesprek een kort verslag dat was bestemd voor Buitenlandse Zaken in Berlijn. Zie voor een doorslag van de brief in Kuijk, *Het averchts handelen*, p. 122, bijlage IV.
- 29 Zowel een facsimile, als een uitgeschreven versie daarvan is te vinden in Kuijk, *Het averchtse handelen*, p. 115, bijlagen II en III.
- 30 Het is de vraag of dit waar is. In stukken, brieven of mededelingen aan anderen uit die periode blijkt daar niets van. Wel klopte het dat vlak na de eeuwwisseling de meeste Nederlanders pro-Duits waren, of in ieder geval anti-Engels in verband met de Boerenoorlog.
- 31 De Jong schreef: 'Dus toch! De verontwaardiging was groot.' Zie: De Jong, *Koninkrijk*, deel IX eerste helft, p. 93.
- 32 Uitsluitend Notulen kabinet 3 december 1940, in *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 270.
- 33 Verslag van dit gesprek op 10 december 1940 in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, bijlage IIIa, p. 26.
- 34 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 231.
- 35 Idem, deel 2B, bijlage 143, p. 275.
- 36 Idem, deel 2B, bijlage 144, p. 276.
- 37 Idem, brief van De Geer aan de ministerraad van 7 januari, deel 2B, bijlage 144, p. 276.
- 38 Idem, brief van Raad van Ministers aan De Geer van 31 januari 1941, deel 2B, bijlage 145 p. 277.
- 39 Idem, deel 2a, p. 218. Ook Albarda had de indruk dat de correspondentie 'schijnbaar traag' is gegaan, zelfde pagina.
- 40 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, eerste helft, p. 96.
- 41 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 219.
- 42 Idem, verhoor De Geer, deel 2C, p. 159.
- 43 Idem, deel 2a, p. 221.
- 44 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, eerste helft, p. 97.
- 45 Opmerkelijk is dat de jurist De Geer zelf dit argument nooit heeft gebruikt, ook niet tijdens de strafzaak bij het Bijzonder Gerechtshof.
- 46 Kuijk, *Een averchts handelen*, p. 60.
- 47 Brief van De Geer aan Huene, 25 december 1940, in Kuijk, *Een averchts handelen*, p. 123, bijlage V.
- 48 Brief van Huene aan De Geer, 28 december 1940, in Kuijk, *Een averchts handelen*, p. 124, bijlage VI.
- 49 Verhoor Von Ribbentrop, strafproces De Geer, nr. 20, CABR.
- 50 Verhoor Seyss-Inquart, strafproces De Geer, nr. 20, CABR.
- 51 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 146, p. 278.
- 52 De volledige tekst staat in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 14.
- 53 Steenberghe had in zijn kopie van de radiorede woorden als 'woordbreuk' en 'desertie' onderstreept en in de kantlijn voorzien van vraagtekens. Archief Steenberghe, inv.nr. 22.
- 54 Notulen ministerraad, 12 februari 1941, Nationaal Archief.
- 55 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, eerste helft, p. 96.
- 56 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 221.
- 57 Verhoor Albarda voor strafproces De Geer, CABR.
- 58 *Vrij Nederland*, 15 februari 1941.
- 59 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 99.
- 60 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor De Beus, deel 2c, p. 563.
- 61 Idem, verhoor Verduynen, deel 2c, p. 669.
- 62 Verhoor Van Blankenstein voor proces De Geer, strafdossier, CABR.
- 63 Dossier strafproces De Geer, proces verbaal 52, CABR. Zie ook Kuijk, *Een averchts handelen*, p. 73.

- 64 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, verhoor H.W. van der Vaart Smit, oud-ANP- journalist, deel 2c, p. 283.
- 65 In de strafzaak tegen De Geer is hiernaar uitgebreid onderzoek naar gedaan. Het bleek te gaan om wilde geruchten.
- 66 Dossier strafproces De Geer, proces-verbaal 23 en 52, CABR. Otto Bene, vertegenwoordiger van Duitse ministerie van buitenlandse zaken in De Haag, had Mohr daartoe opdracht gegeven
- 67 Brief van De Geer aan Frida Katz van 9 augustus 1955. Archief Frida Katz.
- 68 Brief van minister van justitie aan procureur-fiscaal Bakhoven, waarin hij meldt dat in de notulen van de vergadering van secretarissen-generaal de mededeling staat van de voorzitter 'dat De Geer op 7 februari in het land is aangekomen'. De voorzitter is verzocht (door wie is onbekend, door de regering in Londen, of de Duitse bezetter?) 'de heren mede te zeggen dat contact met jhr. de Geer achterwege moet blijven'. Proces De Geer, CABR.
- 69 Ruitenbeek zag hem als een van de vormgevers van de PvdA. Zie: Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 103 t/m 105.
- 70 Alle nieuwsbrieven van Frans Goedhart zijn te lezen op het internet: www.hetillegaleparool.nl.
- 71 Archief Van Walsum, inv.nr. 178.
- 72 Verhoor Van Walsum voor strafzaak tegen De Geer, CABR.
- 73 Brief van De Geer aan Van Walsum van 10 februari 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 74 Brief van Van Walsum aan De Geer van 12 februari 1941, doorslag. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 75 Brief van de Geer aan Van Walsum van 13 februari 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 76 Brief Van Walsum aan De Geer van 17 februari, doorslag. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 77 Brief van De Geer aan Van Walsum zonder datum. Van Walsum voldeed aan het verzoek van De Geer om de stukken terug te sturen op 3 maart 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 78 Rondzendbrief van 10 maart 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 162.
- 79 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 206.
- 80 Oud-Kamerlid Connie Patijn, vader van Schelto en Michel, verklaarde dit in een interview met Jan Kuijk op 18 februari 1996. Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 104.
- 81 Eddy de Geer verleende zijn vader juridisch bijstand tijdens het proces in 1947 bij het bijzonder gerechtshof.
- 82 Brief van De Geer aan mevrouw Van Rhijn-Van Dijk van 18 februari 1941, collectie De Geer van het NIOD.
- 83 Brief van De Geer aan Van Walsum van 13 februari 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
- 84 Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 76. Archief Duits gezantschap in Den Haag in archief buitenlandse zaken in Berlijn, inv.nr. 11.
- 85 Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 112.
- 86 Idem, p. 108, bijlage I.
- 87 Verhoor Bert Bakker voor strafproces De Geer, CABR.
- 88 Brief van Bakker aan De Geer van 24 maart 1941, proces-verbaal Bakker, proces De Geer, CABR. Zie ook Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, bijlage 150, p. 286.
- 89 D.J. Geer, *De synthese in den oorlog: overwin het kwade door het goede*, Romeinen 12-21 (Rotterdam 1942), p. 9.
- 90 Ten laste legging bij Bijzonder Gerechtshof, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, p. 252.
- 91 D.G. Carrasso, 'D.J. de Geer en de Tweede Wereldoorlog', p. 57, NIOD, dc. I-511C.
- 92 Dat valt af te leiden uit het feit dat reeds op 25 juni een Duitse vertaling van het stuk gereed was. Archief NIOD, doc I-511, bijlage 59,60 en 61.
- 93 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, verhoor Ernst Voorhoeve, deel 2B, bijlage 149, p. 281.
- 94 Idem, ten laste legging bijzonder gerechtshof, deel 2B, p. 252.
- 95 Rapport van P.A. van Noothoorn. Hij verhoorde F. Wimmer op 31 oktober 1945, strafdossier De Geer, CABR.
- 96 Brief van De Geer aan Van Sijn. Archief De Geer, inv.nr. 79.
- 97 Dagboek De Geer 19 oktober 1941.
- 98 *De Telegraaf*, 9 april 1942, *Algemeen Handelsblad*, 25 april 1942 en *Het Vaderland*, 9 april 1942.
- 99 'De Geers inzichten', *Het Vaderland*, 23 april 1942.
- 100 [J.H. Scheps], Jhr. Mr. De Geer's *De synthese in den Oorlog beantwoord* (s.l. 1942), p. 3. Zie ook de biografie van N. Scheps, *Weersta vanaf het begin maar slechts met het geesteswaard* (Amsterdam 2011).

- 101 [Scheeps], Jhr. Mr. De Geer's *De synthese in den Oorlog* beantwoord, p. 4.
- 102 Idem, p. 11.
- 103 Idem, p. 12.
- 104 Idem, p. 14.
- 105 Vrij Nederland, 24 april 1942.
- 106 Ten laste legging strafzaak De Geer, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, p. 252.
- 107 Auke Kok, *De verrader. Leven en dood van Anton van der Waals* (Amsterdam 1995), p. 118.
- 108 G. van der Ham, *Wilhelmina in Londen, 1940-1945: documenten van een regering in Ballingschap* (Haarlem 1981), p. 44.
- 109 Kok, *De verrader*, p. 120.
- 110 Ten laste legging strafzaak De Geer, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, p. 253.
- 111 CHU rondzendbrief van 10 maart. Archief Van Walsum.
- 112 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 169.
- 113 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 206.
- 114 Brief van 5 juli 1942 van Tilanus aan De Geer, integraal opgenomen in Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 209.
- 115 Idem, brief van De Geer aan Tilanus van 10 juli 1942, p. 212.
- 116 De Geer schreef in *Hou en trouw tot het einde* een apart hoofdstuk over Loeff onder de titel 'Een eenzame pastor', p. 96-104.
- 117 Kopie van het verslag dat Henri Loeff maakte van de begrafenis van Jo Loeff in bezit van de auteur.
- 118 G.W. van Vierssen Trip, 'In memoriam mr. Hendrik de Bie', in: *Jaarboek Roterodamum* 1950.
- 119 Brief in kladvorm van De Bie aan De Geer van 16 februari 1941. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 120 De Geer, *Als de avondklok luidt*, p. 9.
- 121 Knipsel uit die krant zonder datum in archief De Geer.
- 122 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, p. 287.
- 123 F. Wimmer gaf in het verhoor dat de Nederlandse rechercheur Van Noothoorn hem op 31 oktober 1945 afnam, aan dat er in het begin van de oorlog veel meer vrijheid was om publicaties van niet-Duitsers toe te staan dan in latere jaren. Rapport P.A. van Noothoorn, strafdossier De Geer, CABR.
- 124 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, verhoor De Geer, 2C, p. 160.
- 125 Van Osch becommentarieerde in zijn biografie het zogenaamde accepteren van de Kamerzetel door De Geer als volgt: 'Door de benoeming te aanvaarden wekte De Geer de schijn gunsten van de bezetter te accepteren en met diens handelswijze in te stemmen. Hij begreep blijkbaar niet dat hij de laatste was om als vertegenwoordiger van het volk op te mogen treden. Beter had hij de benoeming kunnen weigeren [...]. Naar zijn motieven kunnen we slechts raden.' Het is typerend voor het commentaar dat De Geer veelvuldig kreeg op zaken die hem niet aan te rekenen waren. Van Osch, *Jonkheer J.D. de Geer*, p. 441.
- 126 Bijlage tijdelijke zitting, *Handelingen Tweede Kamer* 1945-1946, 14 september 1945.
- 127 De Geer, *Als de avondklok luidt*, p. 9.
- 128 Dagboek 6 mei 1945. Archief De Geer.

Noten bij 20 De naoorlogse vervorming van De Geer

- 1 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 291.
- 2 Die vergadering van het Centraal Comité was op 30 juli 1923, zie Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 430.
- 3 De brief aan Lohman was van 22 november 1923. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 487.
- 4 Biografisch Woordenboek van Nederland, lemma D.J. de Geer. Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/geer.
- 5 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 113.
- 6 Idem, p. 107.
- 7 Idem, p. 113. 'Augustus 1923, komkommertijd, volstreekte rust in de binnenlandse staatkunde. Plotseling

- valt er een steen in de politieke eendekom.' (p. 113). Oud suggereerde dat De Geer als een dief in de nacht van het politieke toneel wilde verdwijnen. Alleen stapte De Geer niet in augustus op, maar op 11 juli. De Tweede Kamer was toen net een week op reces. Op 11 augustus werd bekend dat Colijn De Geer als minister van financiën zou opvolgen, wellicht was Oud daarmee in de war. De Geer wilde zijn ontslag al eind mei bekend maken, maar moest wachten op de ministerraad die pas op 11 juli over de Vlootwet een besluit wilde nemen vanwege het bezoek van de Noorse koning aan ons land. Ruijs wilde voorkomen, op straffe van een uitbrander, dat de koningin wegens een kabinetscrisis koning Haakon in de steek moest laten.
- 8 M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936*. Dissertatie (Maastricht 2000), p. 101. Stassen schreef in een publieksversie van zijn proefschrift dat Ruijs als formateur in 1922 'opeens' van De Geer te horen kreeg dat hij niets voelde voor het ontwerp-Vlootwet. (Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, p. 164.) Het woord 'opeens' is daar niet terecht. De Geer trok in het kabinet aan de noodrem toen gouverneur-generaal Fock zijn steun aan de Vlootwet introk en dat was ruim voor de verkiezingen in 1922. Aalberse waarschuwde in zijn dagboek dat er in het kabinet hierover een 'conflict' dreigde. (Aalberse, *De dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 7 maart 1923.) Ook Stassen zelf schreef nota bene over dit conflict in het kabinet. (Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, dissertatie, p. 125.) Het kabinet werd eigenlijk gered door de motie van Oud die het besluit over de verkiezingen heen tilde. Puchinger schreef dat formateur Ruijs reikhalzend uitkeek naar het einde van de vakantie van De Geer – 'natuurlijk de aangewezen figuur' – voor uitsluitel over zijn kandidatuur. 'Maar wat als hij na terugkeer van vakantie, in verband met zijn afkeer van de vlootwet, alsnog zou bedanken?' (Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 292.)
- 9 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 113.
- 10 Idem, p. 215.
- 11 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 286.
- 12 Idem, p. 113.
- 13 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 164.
- 14 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 615.
- 15 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 93.
- 16 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 297.
- 17 De Geer stemde in 1912 voor een motie om geen geld uit te trekken voor een nieuw pantserschip, en hij was niet de enige. Een ruime meerderheid deed dat, waardoor minister Wentholt van Marine moest vertrekken. (Oud, *Honderd jaren*, p. 204.) Ook stemde De Geer in 1919 en in 1920 tegen de afbouw van de kruisers Java en Sumatra. In 1919 werd Lohman boos op De Geer omdat hij een amendement had gesteund om te bezuinigen op munitie. In een brief aan Lohman legde hij uit waarom hij dat had gedaan. (Brief De Geer aan Lohman van 18 december 1919. Archief Lohman). Er kwam de komende jaren toch geen oorlog meer, Frankrijk, Engeland en Duitsland waren machteloos. Veel minder optimistisch was De Geer over de economische toestand. 'Die bestrijdt men niet met een militair harnas.' Hij vond het revolutiegevaar groter dan het oorlogsgevaar.
- 18 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 128.
- 19 Idem, p. 129.
- 20 Ten Hooven en De Jong, *Gezag en vrijheid*, p. 30.
- 21 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 129.
- 22 G.J. Heering, *De zondeval van het christendom* (vierde druk, Utrecht 1953 (oorspr. 1928)). Biografie van Heering van A.F.U. Braakman, *Heimwee naar het Koninkrijk* (Gorinchem 2007).
- 23 Later uitgegeven onder de titel *De kerk als maatschappelijk geweten*.
- 24 Aanvankelijk heette de vereniging Groep van Godsdienstige Voorgangers Tegen Oorlog en Oorlogstoe-rusting en werden alleen predikanten hiervan lid. Later konden ook gemeenteleden lid worden zoals de latere minister-president W. Schermerhorn. Dit maakte een naamsverandering noodzakelijk. Kerk en Vrede had op haar hoogtepunt 9000 leden waaronder 400 predikanten.
- 25 Dagboek De Geer, juli 1929.
- 26 *Hollands Weekblad*, 19 augustus 1939.
- 27 P. Kasteel schreef dat in zijn hoofdstuk 'Met Gerbrandy in de blitz', in: C. Bremmer (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy* (Franeker 1985), p. 102.
- 28 In 1942 werd Kasteel benoemd tot gouverneur van Curaçao.

- 29 G.J. Heering, *Militia Christi* (Arnhem 1936), p. 136 t/m 143.
- 30 Kasteel, 'Met Gerbrandy in de blitz', p. 102.
- 31 Daar valt wel wat op af te dingen. De toorn van Colijn en uitstoting uit de ARP weerhield Gerbrandy niet van acceptatie van het ministerschap. Het speet Gerbrandy dat hij twee jaar daarvoor, in 1937, net buiten het kabinet was gevallen. Zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1067.
- 32 Kasteel, 'Met Gerbrandy in de blitz', p. 102.
- 33 D.J. de Geer, 'Oorlog en Vrede', *Stemmen des Tijds*, februari 1935, p. 331.
- 34 Heering, *Militia Christi*, p. 137.
- 35 De Geer, 'Oorlog en Vrede', p. 331.
- 36 Idem, p. 338.
- 37 De term waarmee bij voorbeeld G. Beelaerts van Blokland hem in zijn autobiografische boek *Belevenissen te Londen 1940-1945* (Amsterdam 1997), aanduidde.
- 38 *Handelingen Tweede Kamer*, 1916-1917, p. 983.
- 39 *Handelingen Eerste Kamer*, 1928-1929, p. 597.
- 40 *De Nederlander*, 2 juli 1929.
- 41 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 99.
- 42 *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, p. 1270.
- 43 Hoewel oud-militair Tilanus eerste woordvoerder was bij defensiezaken voor de CHU, vond De Geer onderwerpen die raakten aan de gespannen internationale situatie soms zo belangrijk, dat hij namens de CHU sprak en Tilanus in de Kamerbanken bleef zitten.
- 44 De Geer, *Hou en trouw*, p. 140.
- 45 Begrotingsbehandeling defensie voor het jaar 1938, op 7 december 1937. Wederom is De Geer woordvoerder en niet Tilanus. *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 674 en zie De Geer, *Hou en trouw*, p. 142.
- 46 Hier was De Geer woordvoerder en niet Tilanus. *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 487.
- 47 De Geer, *Hou en trouw*, p. 142.
- 48 *De Nederlander*, 29 oktober 1947.
- 49 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 217.
- 50 Idem, p. 216.
- 51 Idem, p. 219.
- 52 Ibidem.
- 53 Niet gepubliceerd interview met Gerbrandy op 14 april 1950, NIOD.
- 54 D.J. de Geer, *Aan den eindpaal* (Den Haag 1948), p. 20.
- 55 Enquêtecommissie *Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 147.
- 56 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 174.
- 57 Brief van Puchinger aan Eddy de Geer, december 1960. Archief L.E. de Geer, inv.nr. 93.
- 58 G. Puchinger, *Persoonlijkheden* (Goes 1956), p. 109.
- 59 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 608. De Jong vergiste zich op het punt dat er niets op papier was gezet: dat had hij wel gedaan, zij het summier, op verzoek van Steenberghe.
- 60 Deze complimenteuze brieven zijn allemaal bewaard gebleven.
- 61 Brief van Beelaerts van Blokland aan De Geer van 9 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
- 62 Brief van Romme aan De Geer van 9 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
- 63 Brief van R.J.H. Patijn aan De Geer van 10 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
- 64 Brief van Gerbrandy aan De Geer van 10 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
- 65 'De vakantie van de minister-president' zou een onderzoekspunt vormen voor de enquêtecommissie. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 11 en verder.
- 66 Wilhelmina is niet verhoord door de enquêtecommissie en het is dus niet zeker of deze mededeling klopt. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 147.
- 67 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 262. De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 42.
- 68 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 136.
- 69 Idem, deel 2A, p. 11.
- 70 Idem, deel 2C, p. 66.
- 71 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor Albarda, deel 2C, p. 108. Verhoor Dijkhoorn, deel 2C, p. 83.

- 72 Idem, verhoor Van Kleffens, deel 2C, p. 286.
- 73 Idem, verhoor Welter, deel 2C, p. 126.
- 74 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 262.
- 75 De Jong, Koninkrijk, deel 1, p. 612.
- 76 Idem, deel 1, p. 446. Veel mensen leiden nu eenmaal een uiterst beperkt bestaan waarvan zij de betrekkelijke rust niet door berichten uit de buitenwereld willen laten verstoren. Onverschilligheid is een machtige factor in het historisch gebeuren.'
- 77 Puchinger, Tilanus vertelde mijn zijn leven, p. 175.
- 78 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 11.
- 79 Idem, deel 2C, p. 26. Commissielid Wttewaall van Stoetwegen tijdens verhoor van Gerbrandy.
- 80 Idem, deel 2A, p. 12 en het verhoor van De Geer, deel 2C, p. 14 en 15.
- 81 Idem, deel 2C, p. 27.
- 82 Idem, deel 2A, p. 12.
- 83 Idem, deel 2C, p. 26. Het besluit tot mobilisatie was in verschillende fasen geknipt met voor elke fase een afzonderlijk telegram. Uit het overzicht van de Koninklijke Landmacht bleek dat op 23 augustus het waarschuwingstelegram (telegram A) was uitgegaan. De volgende dag was de voormobilisatie afgekondigd (telegram B), wat eigenlijk het principebesluit was. Het definitieve besluit tot algemene mobilisatie (telegram C) werd op 28 augustus naar de kazernes verstuurd.
- 84 Idem, deel 2A, p. 13.
- 85 Idem, deel 2A, p. 12.
- 86 De Jong besteedde in zijn werk totaal geen aandacht aan de discussie over de af- of aanwezigheid van De Geer bij het mobilisatiebesluit. (De Jong, Koninkrijk, deel 1, p. 642.) De Geer was volgens hem afwezig bij het besluit, punt uit. Mogelijke verklaring hiervoor is dat Dijkhoorn tegen De Jong een ander verhaal vertelde dan tegen de enquêtecommissie. (Archief NIOD, dossier De Geer, 'Dijkhoorn over De Geer', fiche nr. 4.) Volgens De Jong had Dijkhoorn bewust buiten De Geer om een tweede vergadering belegd. De Jong schreef daar in zijn aantekeningen tussen haakjes het woord 'slimigheidje' achter. Het was van de kant van De Geer geen kwestie van desinteresse, zo zei Dijkhoorn tegen De Jong. Er was in het kabinet volgens hem die ochtend geen meerderheid voor een positief besluit. Die middag was de meerderheid er wel. Het is de vraag waar Dijkhoorn nu de waarheid vertelde: bij De Jong of bij de enquêtecommissie. In tegenstelling tot de parlementaire enquêtecommissie vond De Jong de afwezigheid van De Geer bij een van de mobilisatiebesluiten wél representatief voor zijn gehele beleid. (De Jong, Koninkrijk, deel 11, p. 42.) Dit ondanks het feit dat Dijkhoorn hem vertelde dat de afwezigheid van De Geer geen kwestie van desinteresse was. 'Wij menen ook dat De Geer door die laatste gebeurtenissen het vertrouwen van de koningin, voorzover hij het nog genoot, grotendeels zo niet volledig had verspeeld.'
- 87 Van Lidt de Jeude, *Londense dagboeken*, deel 1, p. 172.
- 88 B.W. Kranenburg, *De hartslag van ons buitenlands beleid* (Assen 1949), p. 8-16. Hij wordt geciteerd in H. Daalder, *Politiek en historie* (Amsterdam 1990), p. 120.
- 89 Daalder, *Politiek en historie*, p. 121.
- 90 De Jong, Koninkrijk, deel 11, p. 134.
- 91 Historicus Geyl ging nog een stap verder dan De Jong. In een interview in 1955 stelde hij voor om de variant van voorzichtige collaboratie zoals van Pétain voortaan 'colinisme' te noemen vanwege Colijns houding voor de oorlog ten opzichte van Duitsland. Zie hiervoor: 'Colijn aanvaardde Duitse overwinning', *Het Parool*, 28 april 1955.
- 92 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939* (Groningen 1989).
- 93 De Jong, Koninkrijk, deel 11, p. 138.
- 94 M. de Keizer, *Verszetsblad in oorlogstijd. Het Parool 1940-1945* (Amsterdam 1991), p. 285.
- 95 Daalder, *Politiek en historie*, p. 139.
- 96 Daalder verwijst naar het Kamerdebat van 30 oktober 1945.
- 97 Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 268.
- 98 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 149, verhoor De Geer.
- 99 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, p. 265.
- 100 Posthumus Meyes, *De enquêtecommissie is van oordeel ...* p. 24.

- 101 *De Nieuwe Eeuw*, 12, 19, en 26 januari en 9 februari 1946.
- 102 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 40.
- 103 *Idem*, deel 2A, p. 25.
- 104 *Idem*, deel 2C, p. 43.
- 105 *Idem*, deel 2A, p. 47.
- 106 *Idem*, deel 2C, p. 150.
- 107 *Idem*, deel 2C, p. 137.
- 108 De Jong noemde die conclusie in een voetnoot. De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 277.
- 109 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 282 en NRC, 5 mei 1940
- 110 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 98.
- 111 *Idem*, deel 2A, p. 59.
- 112 *Idem*, deel 2C, p. 150.
- 113 *Idem*, deel 2C, p. 151.
- 114 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van het regeringsbeleid*, p. 4.
- 115 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 97.
- 116 *Idem*, deel 2C, p. 65.
- 117 *Idem*, deel 2A, p. 161.
- 118 *Idem*, deel 2A, p. 162.
- 119 *Idem*, deel 2C, p. 155, verhoor De Geer.
- 120 E.M. van Kleffens, *De overweldiging van Nederland* (Londen 1941), p. 179.
- 121 Van der Heijden, *Grijs Verleden*, p. 131.
- 122 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 520.
- 123 J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1990), p. 11.
- 124 Daalder, *Politiek en historie*, p. 117.
- 125 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 163.
- 126 *Idem*, deel 2A, p. 168. De reden van De Geers afwezigheid is niet genotuleerd. De Geer vermoedde na de oorlog dat het ging om een 'ongesteldheid'.
- 127 *Idem*, *requisitoir van procureur-fiscaal Bakhoven*, deel 2A, p. 244.
- 128 *Idem*, deel 2A, p. 168.
- 129 Volgens De Jong was De Geer 'nota bene' weggebleven bij die vergadering over de oorlogsverklaring aan Italië. Het is onduidelijk wat De Jong daarmee bedoelde. Had De Geer niet mogen wegblijven wegens ziekte? De Jong, *Koninkrijk*, deel III, p. 45.
- 130 Zowel bij de strafzaak als bij de enquêtecommissie is dit aan de orde gesteld. Bij de strafzaak werd, in tegenstelling tot bij de enquête deze kwestie niet ontzenuwd. Zie *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 169.
- 131 *Idem*, deel 2A, p. 171.
- 132 *Idem*, deel 2C, p. 240, verhoor van Van Blankenstein.
- 133 Van der Zee, *In Ballingschap*, p. 110.
- 134 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A p. 169.
- 135 *Idem*.
- 136 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 8.
- 137 *Proces-verbaal van het verhoor van Van Kleffens bestemd voor strafzaak tegen De Geer*. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 97, p. 182.
- 138 *Idem*, deel 2B, p. 182, bijlage 97, verhoor van Van Kleffens bij strafzaak De Geer.
- 139 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Herinneringen* (Amsterdam 1980), p. 136.
- 140 Uitzending van tv-programma *Andere Tijden* van 18 maart 2003. Maker Erik Willems stelt dat Bernhard niets vertelde over de gelegenheid waarop Gerbrandy zijn opmerking zou hebben gemaakt en of Bernhard daar persoonlijk bij aanwezig was.
- 141 Het schrift 'Gulden Woorden' zit in het Archief De Geer.
- 142 *Proces-verbaal van het verhoor op 15 februari 1947 zit in het dossier van de strafzaak tegen De Geer*, CABR.
- 143 Archief stedelijk gymnasium Arnhem, Gelders Archief.
- 144 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 397.

- 145 Notulen ministerraad 1940-1945, Nationaal Archief.
- 146 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, p. 157, verhoor De Geer.
- 147 Idem.
- 148 De Jong, Koninkrijk, deel 11, p. 110.
- 149 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2A, p. 173, verhoor Bolkestein.
- 150 Idem, deel 2A, p. 174, verhoor Dijkhoorn.
- 151 Idem, deel 2A, p. 191.
- 152 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 14.
- 153 De Jong, Koninkrijk, deel IX, p. 100.
- 154 Fasseur meende dat De Geer met zijn reisplannen zijn geloofwaardigheid bij zijn collega's had verloren. Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 300.
- 155 Fasseur concludeerde dat De Geer als leider van een kabinet ongeschikt was, maar gaf daarvoor geen argumenten. Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 298.
- 156 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 396.

Noten bij 21 Levend begraven 1945-1960

- 1 Aantekeningen van Steenberghe over het memorandum van Gerbrandy. Archief Steenberghe.
- 2 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 5A, p. 34 voor het ontslag Dijkhoorn en p. 35 t/m 47 over crisis rond positie van minister-president Gerbrandy.
- 3 Idem, deel 2A, p. 166.
- 4 Verhoor Albarda, strafdossier De Geer, CABR.
- 5 Verhoor Welter, strafdossier De Geer, CABR. De verklaring van Welter roept de vraag op waarom hij dan wel zij-aan-zij met Gerbrandy tijdens het strafproces een voor De Geer een belastende verklaring aflegde.
- 6 Verhoor Van Kleffens, strafdossier De Geer, CABR.
- 7 D.J. de Geer, *Een voorlopige correctie* (Soest 1946), p. 2.
- 8 De Geer, *Verantwoording*, p. 21.
- 9 Idem, p. 38.
- 10 A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag* (Assen 1978), p. 1.
- 11 Idem, p. 3.
- 12 Idem, p. 28.
- 13 Idem, p. 30.
- 14 De Jong, Koninkrijk, deel XII, p. 521. De Jong schreef overigens 'procureurs-generaal'.
- 15 J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestaafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003), p. 185.
- 16 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 16.
- 17 Tenkink werd pas op 1 november 1945 officieel weer SG. In de praktijk kwam hij meteen na de bevrijding op die positie. In 1941 had hij in die functie ontslag genomen.
- 18 Requisitoir van advocaat-fiscaal Bakhoven, bij strafzaak tegen De Geer, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, p. 238.
- 19 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 189.
- 20 Op 1 januari 2010 is er een onafhankelijk onderzoek gestart naar de zogeheten Velser Affaire. In deze zaak wordt Sikkeler van verdacht dat hij eerst als BS-commandant en later als procureur-fiscaal verschillende mensen heeft beschermd die op het eind van de oorlog verschillende criminele activiteiten zouden hebben gepleegd. Een daarvan is de moord op communiste Hannie Schaft.
- 21 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 451. Van Osch meent dat Wilhelmina achter het strafproces tegen De Geer zat. Voor die stelling voert hij aan dat het eerste kabinet rechtstreeks door Wilhelmina was benoemd. Het kan zijn dat Wilhelmina haar best heeft gedaan om De Geer vervolgd te krijgen, maar haar rechtstreekse benoeming van het kabinet is daarvoor niet het goede argument. Dat eerste (nood)kabinet zag juist helemaal niets in vervolging van De Geer, omdat er vele andere strafzaken waren die prioriteit

- hadden. Zij legden het verzoek van Gerbrandy om een strafrechtelijk vooronderzoek expliciet naast zich neer. De uiteindelijke strafrechtelijke vervolging was een initiatief van het parket van Amsterdam.
- 22 De niet verstuurde brief aan De Geer van 13 april 1942 was ondertekend door Tets van Goudriaan. Integraal afgedrukt in: Van der Ham, *Wilhelmina in Londen*, p. 44.
- 23 Het proces Mussert (Den Haag 1948), p. 84. Het requisitoir in de strafzaak tegen Mussert hield Zaaijer op 28 november 1945.
- 24 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, p. 101.
- 25 Brief van Zaaijer aan procureur-fiscaal Sikkels van 14 februari 1946. Strafdossier De Geer, CABR.
- 26 Instructie van Bakhoven aan de rechercheurs Posthuma en Heyink, april 1946, straf dossier De Geer, CABR.
- 27 P. de Rooy (red.), *Waalzaam in Amsterdam* (Amsterdam 2011), p. 404.
- 28 Proces Verbaal van Posthuma en Heyink met onderzoeksresultaten van 31 maart 1947.
- 29 Het bewuste dossier over De Geer is in het archief van het ministerie van justitie (Nationaal Archief) niet teruggevonden.
- 30 Verantwoording bewijsvoering Posthuma en Heyink aan advocaat-fiscaal Bakhoven, 31 maart 1947, straf dossier De Geer, CABR.
- 31 Zie de paragraaf 'Compromisvrede' in hoofdstuk 18.
- 32 *Handelingen Tweede Kamer 1965-1966*, p. 1924.
- 33 Notitie voor de minister-president van 22 december 1948, ondertekend door v. N. Archief Algemene Zaken, inv.nr. 5079, Nationaal Archief.
- 34 Correspondentie over de zoektocht naar de notulen in archief van Algemene Zaken, inv.nr. 5081, Nationaal Archief.
- 35 Dit meldde de directeur van het Kabinet van de Minister-president aan de secretaris van de ministerraad in een brief van 7 november 1947. Archief van Algemene Zaken, inv.nr. 5081, Nationaal Archief.
- 36 Notitie van Vriessendorp, secretaris van de ministerraad aan Drees, zonder datum. Archief Algemene Zaken, inv.nr. 5081, Nationaal Archief.
- 37 J.A. van Hamel, *Nederland tussen de mogendheden*. (Amsterdam 1918), p. v in voorwoord.
- 38 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 31.
- 39 Zie voor meer biografische gegevens over J.A. van Hamel en zijn nauwe relaties bij het Koninklijk Huis: H. Daalder, *Drees en Soestdijk* (Amsterdam 2006) en C. Fasseur, *Juliana & Bernhard* (Amsterdam 2008).
- 40 De Jong, *Koninkrijk*, deel v, eerste helft, p. 72-75.
- 41 C. Smit in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde*, jaargang 1966, p. 82.
- 42 Agenda van Van Hamel. Op 26 februari 1947: 'mevr. Gerbrandy jarig'. Op 16 april 1947: 'minister Gerbrandy jarig'. Gerbrandy was jarig op 13 april, maar vierde die dat jaar kennelijk drie dagen later. Het impliceert dat Van Hamel naar die verjaardag is gegaan, of in elk geval daarvoor was uitgenodigd. Archief Van Hamel.
- 43 Agenda van Van Hamel van 1947. De ontmoetingen van Van Hamel met advocaat-fiscaal Bakhoven waren op 22 april, 5 mei en 13 mei (hier stond ook 'De Geer' bij) 1947.
- 44 *Het Parool*, 9 mei 1947.
- 45 D.J. de Geer, *Uit de nevelen* (Den Haag 1947), p. 3.
- 46 *De Nieuwe Nederlander*, 12 mei 1947, p. 1.
- 47 Brief van J.M. Kaub-Meesters aan Bakhoven van 8 mei 1947. Strafdossier De Geer, CABR.
- 48 Proces-verbaal van Posthuma bij brief Kaub-Meesters, straf dossier De Geer, CABR.
- 49 *De Nieuwe Nederlander*, 12 mei 1947.
- 50 Verhoor Van Walsum, straf dossier De Geer, CABR.
- 51 Brief van Van Walsum aan De Geer van 12 februari 1941. Archief De Geer, inv.nr. 18.
- 52 Proces-verbaal van de terechtzitting, straf dossier De Geer, CABR.
- 53 Het requisitoir is integraal afgedrukt in *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 238 t/m 255.
- 54 Idem, p. 239.
- 55 Verhoor Jan Schouten, straf dossier De Geer, CABR.
- 56 Requisitoir Bakhoven, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, p. 245.
- 57 Voor meer over de biografische methode zie: G.A.M. Strijds, *Facetten van dwaling in het strafrecht* (Arnhem 1983).

- 58 Bakhoven erkende tijdens zijn requisitoir dat De Geer als minister zich nimmer tegen de door minister van defensie gewenste uitgaven heeft verzet, maar dat kwam eerder door zijn 'zeer geringe belangstelling voor militaire aangelegenheden' dan dat hij overtuigd was van versterking van de defensie. Voor internationale politiek interesseerde De Geer zich immers ook niet.
- 59 Brief van De Geer aan Han de Bie van 18 mei 1947. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 60 Zijn pleitrede is later integraal uitgegeven onder de titel *Uit de nevelen*.
- 61 Brief van De Geer aan Han de Bie, 18 mei 1947. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 62 Brief Haga aan Van Hamel, 5 augustus 1947. Archief NIOD.
- 63 'Traditie De Geer', *Trouw*, 27 mei 1947.
- 64 'Moreele veroordeling', *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1947.
- 65 Zie paragraaf 'De rol van Gerbrandy' in dit hoofdstuk.
- 66 Van Hamel stond bekend als een onversneden Oranje-aanhanger. Over zijn diensten voor Wilhelmina zie paragraaf 'Het bijzonder gerechtshof' in dit hoofdstuk.
- 67 Zie noot 21 van dit hoofdstuk.
- 68 Van der Ham, *Wilhelmina in Londen*, p. 44.
- 69 Brief van De Geer aan De Bie van 24 juni 1947. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 70 Idem. In het citaat staat een moeilijk leesbaar woord, waarschijnlijk staat daar 'vonnis'.
- 71 Brief van De Geer aan Donner van 2 juli 1947. Archief Donner.
- 72 De andere leden van de Bijzondere Raad van Cassatie waren prof. Van Brakel, prof. Pompe, Van Berckel en vice-admiraal Heeris.
- 73 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 448. Langemijer verklaarde dit in een interview dat Meihuizen in 1982 met hem had.
- 74 Brief van Langemeijer aan Donner, van 11 augustus 1947. Archief Donner.
- 75 Idem.
- 76 Kuijk, *Het averechts handelen*, p. 113.
- 77 Pleitnota Nysingh in strafdossier De Geer, CABR.
- 78 Idem.
- 79 Koninklijk Besluit van 12 november 1948.
- 80 Besluit tot het ontnemen van de orden van de Nederlandse Leeuw en van Oranje-Nassau. *Staatsblad* nr. G 261.
- 81 Conceptartikel voor een onbekende publicatie van de hand van Van Hamel, inv.nr. 118. Archief Van Hamel.
- 82 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 467.
- 83 *Nieuw Rotterdamsche Courant*, 25 mei 1950.
- 84 Brief van de Kanselarij der Nederlandse Orden aan De Geer, van 6 mei 1950. Archief De Geer, inv.nr. 28.
- 85 Brief van Tilanus aan De Geer van 31 december 1947. Archief De Geer, inv.nr. 19.
- 86 *De Nieuwe Nederlander*, 9 juli 1948.
- 87 *CHU* 1908-1948. Jubileumboek veertig jaar *CHU*. Juli 1948.
- 88 De eerste van Mackay-Katz aan De Geer was van 12 december 1950 en de tweede van 6 juli 1947. Archief De Geer, inv.nr. 16.
- 89 *De Nieuwe Nederlander*, 12 mei 1947.
- 90 Brief van De Geer aan De Bie, 6 december 1949. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 91 M. van Blankenstein, 'De Geer voor de rechter', *Stem van Nederland*, 24 mei 1947.
- 92 Brief van De Geer aan De Bie, 8 juli 1946. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 93 Brief van De Geer aan De Bie, 19 juni 1948. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 94 Brief van De Geer aan De Bie, 8 juli 1946. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.

- 95 Brief van De Geer aan Bolkestein. Archief Bolkestein.
- 96 Brief Tilanus aan De Bie, 2 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 97 Brief van Tilanus aan De Bie, 7 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 98 Idem.
- 99 Brief van Han de Bie jr. aan Eddy de Geer, 4 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 100 Brief De Bie aan Tilanus, 25 september 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 101 Brief van Eddy de Geer aan De Bie, 27 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 102 Brief van Jetty Boon-De Geer aan De Bie, 13 november 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 103 Brief van Eddy de Geer aan De Bie, 27 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 104 Brief die bij de cadeaus ingesloten zat, waarschijnlijk getypt door De Bie. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 105 Brief van Van Boetzelaer van Dubbeldam aan De Bie, 14 november 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 106 Brief van De Geer aan De Bie, 18 december 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 107 Minister van koloniën in De Geer I.
- 108 De Ruiter, Jan Donner jurist, p. 259.
- 109 Brief van Patijn aan De Geer, 30 december 1953. Archief De Geer, inv.nr. 80.
- 110 Brief van Donner aan De Geer, 23 juli 1946. Archief De Geer, inv.nr. 14.
- 111 Brief van Donner aan De Geer, 10 mei 1955. Archief De Geer, inv.nr. 14.
- 112 Brief van De Geer aan Donner, 19 september 1952. Archief De Geer, inv.nr. 14.
- 113 Brief van Donner aan De Geer, 10 november 1960, reactie op boekje van De Geer, *Evenwicht of rechtsgemeenschap* (Rotterdam 1960). Archief De Geer, inv.nr. 81.
- 114 Rekening van Van Stockum. Archief De Geer, inv.nr. 73.
- 115 Brief van Bolkestein aan De Geer, 27 december 1950. Archief De Geer, inv.nr. 80.
- 116 Brief van Albada aan De Geer, 21 december 1950. Archief De Geer, inv.nr. 80.
- 117 Brief van De Monchy aan De Geer, 6 juni 1953. Archief De Geer, inv.nr. 80.
- 118 Brief van Welter aan De Geer, 15 juni 1953. Archief De Geer. Ook Bolkestein herhaalde naar aanleiding van Hou en trouw tot het einde zijn stelling dat 'het oordeel door de rechtbank u toebediend onverdiend was'. Brief van Bolkestein aan De Geer, 28 mei 1953. Archief De Geer, inv.nr. 80.
- 119 De Geer, *Evenwicht of rechtsgemeenschap*, p. 18.
- 120 Brief van Eddy de Geer aan zijn vader van 3 januari 1958. Archief De Geer, inv.nr. 84.
- 121 Trouw, 28 november 1960.
- 122 'Teraarbestelling jhr. De Geer', Trouw, 1 december 1960.
- 123 Brief van Eddy de Geer aan Donner, zie De Ruiter, Jan Donner jurist, p. 261.
- 124 Brief van Donner aan Frida Mackay-Katz, 12 december 1960. Archief Frida Mackay-Katz.

Noten bij 22 Nabeschouwing

- 1 Brief van Eddy de Geer aan Han de Bie, 17 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
- 2 Verhoor Tilanus voor strafzaak De Geer, CABR.
- 3 De Geer, *Uit de nevelen*, p. 17.
- 4 Interview met J.M. Kan, 15 april 1997.
- 5 Brief Van Nispen aan Ruijs, 23 juli 1923. Archief Ruijs.

- 6 De Jong, Koninkrijk, deel 1, p. 615.
7 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 491.
8 Idem, p. 200.
9 De Jong, Koninkrijk, deel 1, p. 614.
10 *Algemeen Nederlandsch Weekblad*, 25 april 1940.
11 Brief van Fabius aan Rutgers, 4 augustus 1925, in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 11, p. 70.
12 Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 65.
13 De Jong, Koninkrijk, deel 1, p. 613. Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 496.
14 De Geer, 'Een christelijk-nationaal ministerie', *Onze Eeuw*, eerste jaargang, oktober 1901, p. 868-891.
15 *Handelingen Tweede Kamer 1926-1927*, p. 582.
16 Ten Hooven en De Jong, *Gezag en vrijheid*, p. 73.
17 G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941 (Utrecht 1973)*, p. 104.
18 Suttorp, Alexander Frederik de Savornin Lohman, register op p. 374.
19 G. Puchinger, *Nederlandse minister presidenten van de twintigste eeuw (Amsterdam 1984)*, p. 140 t/m 156. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 229 t/m 238.
20 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813 (Amsterdam 2002)*, p. 193.
21 Langeveld, *Schipper naast God. Het gaat bijvoorbeeld om de argumentatie van De Geer om in 1923 als minister van financiën af te treden en in 1939 zijn tweede kabinet te formeren.*
22 Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw*, p. 150.
23 De positievere houding van Puchinger blijkt vooral uit zijn portret van De Geer in het boek *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* dat hij in 1984 schreef, p. 155.
24 K. Koch, *Een kleine geschiedenis van de grote oorlog 1914-1918 (Amsterdam 2010)*, p. 14.
25 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 396.
26 Jkvr. Mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, p. 207.
27 Hoek, *Herstel en vernieuwing*, p. 189.
28 Van de Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, p. 102.
29 R. Self, *Neville Chamberlain: a biography (Burlington vs 2006)*, p. 1.
30 Idem.